

N. IORGA

ISTORIA
ROMANILOR

IN CHIRURI

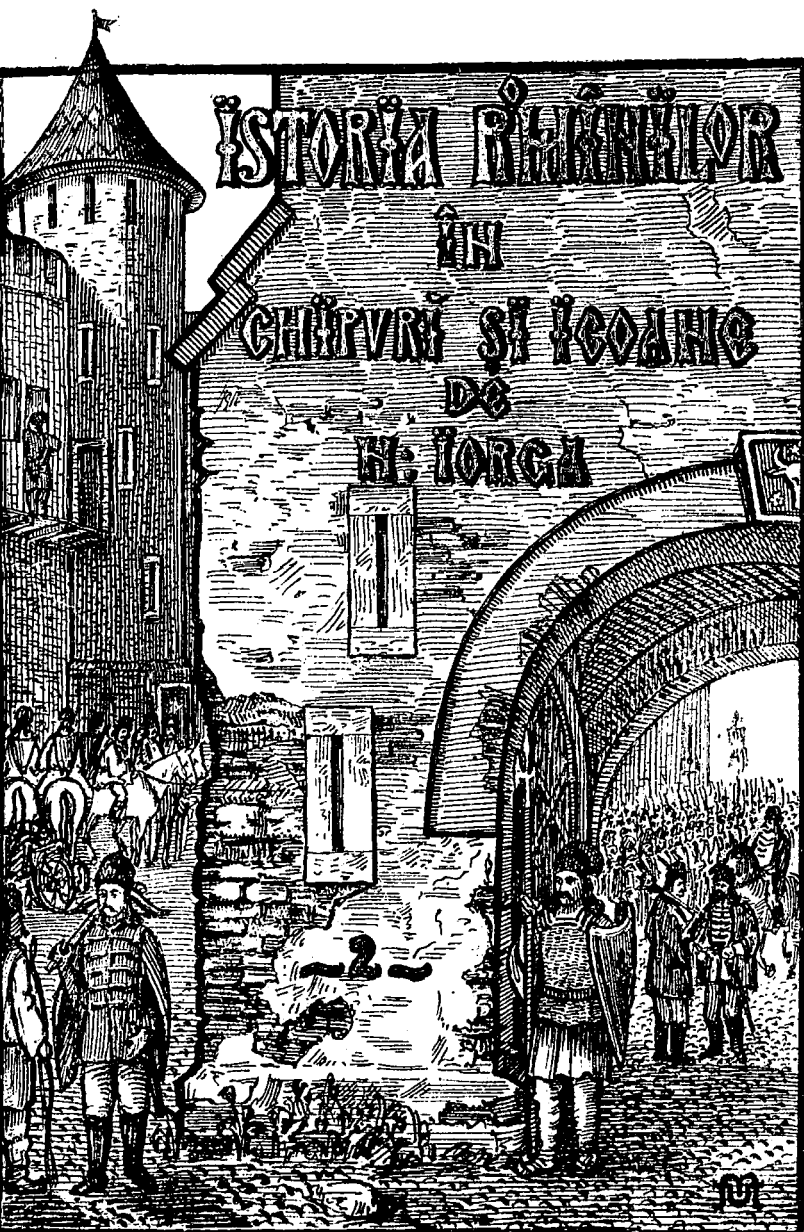
SI ICOANE

BUCURESTI 1905
IN SCURTIC MINERYA

BRAND. II.

Prețul: Lei 2.50.

www.dacoromanica.ro

ISTORIA RĂZĂRIILOR

ÎN

CHERVRI ȘI ICOANIE

DE

H. IORGA

ATELIERELE SOCEC, BUCUREȘTI.

N. IORGA

ISTORIA ROMÎNILOR

ÎN

CHIPURÎ ȘI ICOANE

VOLUMUL II

BUCUREȘTI

Editura Librăriei **SOCEC & Co.**, Societate anonimă

1905

www.dacoromanica.ro

Acest al doilea volum din «Istoria Românilor în chipuri și icoane» dă alte conferințe ținute la Societatea Femeilor Române în 1904—5, precum și două cercetări de un caracter mai general, care mi s'au părut că trebuie desfăcute din cărți de specialitate pentru a fi puse în mâinile publicului celui mare și bun, care cu primirea lui prietenească încălzește inima unui scriitor și crește, peste așteptările lui însuși, sporul muncii ce se jertfește de dînsul.

Ca să se poată deprinde oricine cu frumosul grai cinstit și plin de omenie al strămoșilor, am pus în urma acestei cărți o sumă de scrisori alese venite dela dînșii. Ele se pot întrebuința ca o cărticică de cetire pentru cea mai veche literatură a noastră. Mă gândesc să dau mai târziu o carte întreagă cuprinzînd astfel de bucăți alese din timpurile al căror scris nu înrîurește de ajuns — cel puțin direct — literatura de astăzi.

N. IORGA

I.

VECHIUL MEȘTEȘUG DE CLĂDIRE
AL ROMÎNILOR

Vechiul meșteșug de clădire al Romînilor

Bisericile și mănăstirile lor

Țerile noastre n'au avut numai un trecut de fapte mari și de fapte bune, prin care s'a apărat viața lor și li s'a asigurat rînduiala, ci și un trecut de cărturărie și de artă. Ar greși foarte mult un străin și ar face un mare păcat unul dintre ai noștri, cînd ar socoti că la o dată oarecare din veacul al XIX-lea — 1821, orî 1848, orî 1866 — am fost smulși din barbaria sufletului, din întunecimea minții. Astăzi ne găsim pe drumul mare al civilizației europene, unde sîntem chemați a ni arăta destoinicia; altă dată, în scris, ca și în meșteșugul clădirii, al zugrăvelii, al lucrării metalelor scumpe, al cusăturilor de tot felul, aveam poteci care nu erau și ale altora și pe care noi le deschisem pentru folosul nostru.

Acest lucru trebuie să se știe nu de câțiva oameni numai, cari se îndeletnicesc în deosebi cu cercetările istorice, literare sau artistice și cari scriu din când în când câte ceva, mai mult sau mai puțin pe înțelesul altora. Acesta nu e numai un obiect de știință, precum ar fi desfacerea în păturii a pământului pe care s'a așternut viața românească sau socotirea ploilor ce cad asupra-î, curenților de aer ce-l zvîntează. Un fapt ca acesta — originalitatea sufletului românesc — trebuie să facă parte din simțirea neamului. Oricine trebuie să se pătrundă de dînsa, pentru ca puterile tuturor să fie crescute prin această înălțătoare conștiință.

Deocamdată va fi vorba de arta veche a Romînilor, așa cum se înfățișează în multe clădiri de biserică și mănăstiri ce s'au păstrat de la înaintașii noștri. Clădirile pentru locuința oamenilor, chiar domneștile Curți ale stăpînitorilor de pe vremuri, nu mai sînt supt ochii noștri, decît doar în rămășiți sărace și atît de ticăloșite prin multe preschimbari și mari nenorociri, încît din ele nu se poate culege decît foarte puțin. Pe cînd nevoile slujbei dumnezeiești, sfiala, chiar a străinilor, dușmanilor și necredincioșilor, față de lăcașuri sfinte, a cruțat de peire acele cîteva sute de mănăstiri, de biserici, care sînt pen-

tru noi un izvor de mândrie, o comoară de știință și o neprețuită moștenire de frumuseță.

I.

Pe vremea cînd eram numai un popor de cîteva sute de mii de oameni, fără alte legi decît datina, fără alți cîrmuitori decît judele și voevodul, țeranii ei înșii în mijlocul cîte unui Ținut de țeranii, — pentru preoții fără deosebită cunoștința de carte, sfințiți pe la vre-o mănăstire saū dincolo de Dunăre, în Dobrogea, Bulgaria, Serbia de astăzi, erau numai biserici de lemn.

În satul Șcheia din județul Vasluiū se mai vede o biserică de lemn. Ea are, ca orice biserică din acest timp, un ciubuc săpat care o încunjură la mijloc, cadre de ferestre, podoabe de zimți. A făcut-o, pentru ca să aibă unde asculta slujba, Vasile Lupu, Domn al Moldovei, adăpostit de groaza Cazacilor în acest loc, care era pe atunci, în 1650, un ochiū de lumină în mijlocul marelui codru al Căpoteștilor. Dar străvechile biserici de lemn erau mult mai simple decît aceasta. Sămănaū de sigur cu acelea care se mai văd prin părțile muntoase ale Romîniiei, și mai ales în Moldova de odinioară saū lîngă hotarele ei. Am văzut de acestea în drumul

de la Agapia la Neamț și în deosebite părți bucovinene ; o alta a fost strămutată abia dăunăzi din Bistrița Ardealului, unde a fost înlocuită cu o mare clădire de cărămidă. Sate mari și bogate, cum e Vama Cîmpulungului bucovinean, n'aū altfel de locuri pentru închinare.

Cînd asemenea biserici nu se ieaū după zidiri mai nouă pe care le imită destul de bine, ele nu sînt alt ceva decît o împrejmuire lunguiață de scînduri, avînd un mare acoperămînt țuguiat și cîteva ferești pe latu'i ; turnul lipsește sau e de tot mic, răsărind abia din spinarea de șindrila a bisericuții ; totdeauna clopotele sînt atîrnate într'un turn de lemn deosebit.

I'e cînd noi nu știam încă decît să tăiem și să potrivim lemnele, străinii aū făcut în țerile noastre zidiri de cărămidă. Amintirea lor nu e legată însă de nici-un fel de urme. Din mănăstirea înălțată pe la 1200 de cavalerii teutonii coboriți din Ardeal la Cîmpulungul Muscelului, mănăstire închinată Maicii Domnului, nu s'a păstrat decît numele de Cloașter (german *Kloster* = mănăstire), care se dă încă unui loc din acest oraș de munte. Nici-un colț de ruine nu mai arată unde a stătut cetatea de pe Milcov, Milcovul, în

care a fost așezat de Unguri, cîțiva ani mai tîrziu, un episcop catolic pentru părțile dunărene. Cetatea Neamțului nu-și trage obîrșia de la Teutonî, cari, descălecînd și aici, ar mai fi clădit un «cloașter»: numele ei stă în legătură cu al rîului din apropiere, și cele d'întăiu zidurî de apărare n'aũ fost ridicate aici înainte de anî 1360—70, cînd s'a întemeiat principatul moldovenesc.

II.

Clădirile noastre cele mai vechî apar întăiu în Țara-Românească sau Muntenia. Aceasta pentru că aici s'a prefăcut întăiu vechiul Voevodat smerit în Domnia nouă, luptătoare și cuceritoare. Apoi pentru că «Munteniî» lui Basarab-Vodă și ai urmașilor săi aveau în preajma lor chiar o civilizație însemnată, de la care puteau lua îndemnuri și îndreptări: civilizația aceia a Slavilor de la Dunăre, crescută din bătrînul trunchiũ bizantin. Bizantiniî zidiseră însă foarte mult, după pilda Romanilor de odinioară, și Sirbo-Bulgariî aũ îmbogățit și ei moștenirea artei bizantine.

Dar înainte de a se aduce meșteri de peste apa cea mare de la Miazăzi, fiul lui Basarab, Nicolae Alexandru Voevod, căruia

aî săi îi ziceaū în de obște Nicoară-Vodă, a făcut, prin aniū 1360, o biserică în cetățuia de la Argeș, zidind-o chiar odată cu această cetățuie. Turnul cel mare din față, cu trei rînduri străbătute de trei ferestre, făcea parte în adevăr din cingătoarea zidurilor ; de dînsul e alipită o bisericuță de cărămidă, destul de lungă, dar foarte îngustă, luminată prin turnul acela, strivitor de mare pentru dînsa. Lumea intra și pe o ușiță din dreapta. Zidirea se rotunjia numai la altar, care se înfățișă însă, pe din afară, cu muchile unui exagon. Boltirile stranelor în dreapta și în stînga lipsiaū. Așa cum era, ea răspundea însă scopului ce se urmărise : îngroparea Domnilor și facerea de rugăciuni înaintea familiei și Curții domnești.

Fără îndoială că meșterii aū fost Sași din Ardeal, cari se puteaū găsi chiar dincoace, la Cîmpulungul locuit în mare parte de dînsii.

Alți lucrători însă aū fost întrebuințați pentru a face, peste cîțiva ani, supt același Domn și cei doi d'intăiū urmași aî săi, o biserică a Mitropolitului ce fusese așezat de puțină vreme numai, în această țară nouă. Aici se întîlnesc, în adevăr, pentru întăiași dată la noi, însușirile greoaie ale arhitecturii bizantine,

Clădirea e împărțită în trei: un pronaos, unde staū femeile, un naos pentru bărbați, cari se așează în strana boltită la dreapta și la stînga, și un altar pentru partea de taină a slujbei. Astfel planul e al unei cruci, avînd în pronaos cotorul lung, în altar vîrfurile rotunzite, în strană, ramurile. Tot după datina bizantină curată, naosul său nava, «corabia» sau biserica propriu zisă, e împărțită în trei prin două rînduri de stîlpi, cari o ieau în lung; fiecare din rotunziturile, din abside are un coperiș în formă de fes, o cupolă, și de-asupra se ridică o cupolă mai mare, ce se vede de departe, cu multele ferestruici, care se deschid în mijlocul unor fride. E o zidire destul de încurcată și care apasă.

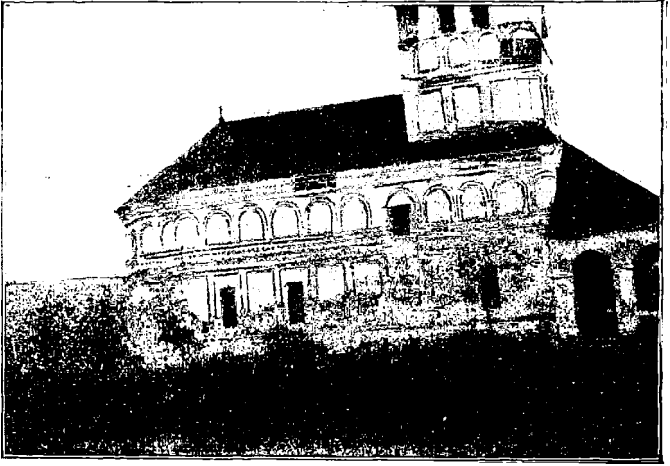
Nicolae Alexandru-Vodă e îngropat la Cîmpulung, unde până atunci ortodocșii n'aveau decît un lăcaș de lemn în fața vechii și trainicii mănăstiri a catolicilor. Și aici se întîlnește marele turn de cetate, cu trei rînduri de fride sau ocnite înșirate, dar biserica de la început s'a dărîmat și a fost înlocuită supt Matei Basarab de o alta, care și ea are astăzi o înfățișare nouă, datînd de la prefacerea ei deplină, după anul 1821. Ctitoria lui Nicolae Alexandru trebuie să fi fost în altă parte, legată de-adreptul cu tur-

nul cel mare, prin care se intra în cetate. Despre felul cum a fost alcătuită, nu se mai poate spune însă, firește, mic.

Tot așa necunoscută va rămînea cea d'întăiu biserică domnească făcută în noua reședință din șes, a Bucureștilor, pe deal deasupra apei, acolo unde se vede acum prinosul de evlavie a lui Mihaï Viteazul biruitor.

III.

Supt Vladislav saū Laicu, fiul și urmașul lui Nicolae Alexandru, sosi dincoace de Dunăre, pentru a propovedui călugăria cea bună și harnică, a închinătorilor neobosiți, a caligrafilor, miniaturiștilor, legătorilor de cărți, zugravilor, — călugărul Nicodim din Serbia, fiū al unui Grec macedonean și al unei Sîrboaice și care a căpătat învățătura lui la Atos. Dar aici, pe Sfîntul Munte cel nou, icoană a Sinaiului biblic, înfloriaū, cruțate de războaiele lăuntrice ale Bizanțului și de raitele prădalnice turcești, o sumă de mănăstiri, în care călugări plini de rîvnă adăpostiseră cultura bizantină, — religioasă înaintea de toate. În toate se pricepea cîte un călugăr atonit, și Nicodim a venit de acolo cu o pricepere foarte întinsă și cu rîvna ce trebuia pentru a o face roditoare,

Culă și biserică-olteană (Strehaia)
După fotografiile ale d-lui Em. Bibescu.

Astfel, el putu să dea Romînilor cele d'intăiū mănăstirî de cărturarî, pe care le așeză în părțile Oltului, supt scutul unghuresc, adaus pe lîngă al Domnilor noștri, căci Baniî oltenî cîrmuiaū în numele regelui vecin. Aceste mănăstirî sînt: Vodița și Tismana. De architectura lor vine vorba a.um.

Vodița, ceva mai mare decît Sîn-Nicoară, era așezată chiar lîngă malul Dunărei, și ruinele ei se văd încă în cuprinsul comunei Vîrciorova, supt un deal înalt în fața munților sîrbești. Găsindu-se în preajma Turcilor, cari aū venit mai tîrziu pe aici, ea a fost distrusă. Nicî nu era greū, căci materialul de bolovanî era de tot inferior. Căramida era întrebuițată numai la bolți și pentru podoabe, așa cum, în timpuri mai nouă, se întrebuița piatra la clădirile de căramidă. Vodița avea un pronaos, un naos și un altar, și înfățișa deplin forma crucii. Trebuie să fi avut la mijloc un turn, din care n'a mai rămas nicî-o urmă.

Tismana a fost prefăcută odată supt Radu Paisie, la peste un veac și jumătate după întemeiere, apoi în veacul al XVIII-lea ea a suferit o a doua prefacere; și liniile aceste aū fost în sfîrșit stricate de o reparație din vremea lui Știrbei-Vodă, îndeplinită în chipul cel mai sălbatec de niște meșteri nemți.

Înainte de 1855 chiar, ea era diformată prin înădirea la dreapta a unei veșmîntării fără nici un rost. Dar se pare că încă de la început ea se împărția în trei trupuri de zidire pătrate, avînd fiecare cîte o cupolă așezată pe părății într'un chip foarte complicat: un pronaos mai larg, un naos ceva mai strîns și un îngust altar. Însă faptul că mormîntul Sf. Nicodim se arată afară din biserică, la dreapta, ar dovedi o prefacere foarte însemnată a clădirii celei vechi.

După mîntuirea Tismaneii și alții Domni au zidit, căutînd să întreacă fiecare tot mai mult pe înaintașii săi. Mircea-Vodă a dat țerii sale două mănăstiri ale Oltului, una pe malul vîlcean, alta pe plaiurile Argeșului: Cozia din codrii de nucii, și Cotmeana sau Codmeana.

Cozia trăește și pînă astăzi, cuprinzînd în ea o piatră cu slovele rase de umbletul credincioșilor, supt care se crede că-și are odihna bătrînul ctitor, mort în 1418. Nimic însă nu mai amintește vechiul lăcaș din acele timpuri de întemeiere a țerii. Poate că și aici Radu Paisie, apoi egumenul de supt Mihnea Turcitul, înainte de 1600, au dres ceia ce amenința să cadă; orîcum, ceia ce se vede astăzi vine numai din timpul lui

Constantin-Vodă Brîncoveanu, care a fost pentru Cozia un înnoitor din temelie. Biserica de astăzi face parte deci din altă dezvoltare arhitectonică. Și încă mai mult Cotmeana, cu totul prefăcută.

Dintre Domniî veacului al XV-lea până la Radu-cel-Mare (1496), Vlad Țepeș a făcut Snagovul, unde i se arată mormîntul. Înfațișarea de astăzi a bisericii, cu hramul Vovidenia saŭ Nașterea Maicii Domnului, e însă a celor de pe la sfîrșitul veacului al XVI-lea, cînd va fi înnoit-o Mitropolitul lui Mihnea Turcitul, Serafim, care a făcut la 1588 și bisericuța Bunei-Vestiri în același cuprins de ziduri mănăstirești.

Tînganul lui Radu-cel-Frumos e astăzi o biserică de sat, cu totul nouă. Iar Glavaciocul, al lui Vlad Călugărul, tatăl lui Radu cel-Mare, a suferit o reparație din temelii, din partea lui Constantin Brîncoveanu.

S'a atribuit o foarte mare vechime bisericii Sf. Dumitru din Craiova, astăzi pompos, risipitor și neînțelegător reparată. Dar ea nu poate fi mai veche decît însemnăta-tea Craiovei. Aceasta vine însă de la neamul boierilor Craiovești, boierii stăpîni ai viitorului oraș, cari se ridică abia pe la 1490.

Înnainte de zisa reparație, biserica, foarte

mare, avea o «navă» împărțită în trei, trei turnuri puternice, o prelungire pe latură a pronaosului, care se întîmpină și la Tismana, o podoabă de ocnite sau fride, și contraforturi. Acestea vin însă de-a dreptul din Moldova și înriurirea arhitecturii moldovenești asupra celei muntene se simte abia, cum se va arăta mai departe, în vremea lui Petru Rareș (1527—1546). Și împodobirea cu două rînduri de fride vine de la Moldoveni și ajută deci la statornicirea unei date relativ nouă pentru acest monument, pe care unii voiaș să-l urce până în timpurile așazișilor «împărați romîno-bulgarî», cari nici ei n'aũ existat niciodată.

Până la data de 1496 nu fusese decî în Țara-Românească desvoltarea firească a unui stil arhitectonic propriu, care să-și găsească forma definitivă în anumite clădiri, și frumoase și trainice. Sînt mai mult încercări de obîrșie deosebită și une ori amestecată, iar, pe lîngă aceasta, făcute cu un material așa de iefen și de slab, azvîrlit cu atîta pripă, încît abia dacă o clădire putea să întreacă suta de ani. După acest termen, unele s'aũ dres, însă în așa chip, încît nu mai samănă cu ce fusese la început, iar altele, uitate, aũ căzut pe încetul în ruină.

Cu totul altfel, și ca material, și ca plan, și ca potrivire cu împrejurările țerii, și ca originalitate și desăvirșire, se întâișează clădirile moldovenești, care ele cele d'întiū ni-aū asigurat un loc în istoria artei bizantine tîrziī.

IV.

Dintr'un act ce s'a păstrat din fericire, se știe că Alexandru-cel-Bun, suit la 1399 - 1400 pe tronul moldovenesc, chemase la dînsul meșteri de biserică din Polonia, care era pentru Moldova, în ceia ce privește meșteșugurile, ce era pentru Țara Românească, malul drept al Dunării.

Înnainte de dînsul, se poate bănuī că Petru Mușat a zidit biserica din cetatea Siretiului, una din Capitalele sale și locul unde stătea de obiceiū mama Voevodului, Doamna Marghita sau Mușata. Tot atunci, Marghita însăși clădi în această stăpînire a sa biserica Sfîntului Ioan Botezătorul, pe care o încredințează călugărilor dominicanī. Mai era aici și o altă biserică a catolicilor, biserica Maicii Domnului, în care slujiaū Franciscanī, încunjurînd persoana episcopului, așezat la 1370, al Siretiului.

Nimic n'a mai rămas astăzi din tustrele

aceste lăcașuri. Sus pe deal e Sfânta Troiță, biserică pătrată, mică, avînd naos și pronaos; și care a trecut de sigur prin mai mult decît o reparație. Biserica actuală a Sf. Ioan, de jos, din piață, poartă caracterele sigure ale arhitecturii muntene de prin anii 1660, și ea are proporții necunoscute în vremea veche. Se poate ca ea să se fi înălțat însă pe locul vechii mănăstiri dominicane. În sfîrșit, Sireteniî din zilele noastre asigură că episcopia catolică se găsea pe locul unde e acum școala de fete a Statului.

Petru Mușat a mai făcut și mănăstirea Neamțului, unde trebuie să-și fi găsit și locul de îngropare. Dar nici aicea nu sîntem mai fericiți: biserica mănăstiriî s'a înnoit din temelie, peste trecere de aproape un veac, de Ștefan-cel-Mare.

Roman-Vodă, fratele lui Petru, a întemeiat orașul care-l poartă numele. Aici a făcut cetate și decî biserică, unde a fost îngropată maică-sa, Anastasia. Poate că locul ei trebuie căutat la Smeredova, unde se mai vedeau, până în vremuri nouă, ruine.

În sfîrșit, Ștefan, al treilea frate, n'a putut petrece în Hîrlău țără să-și aibă lîngă Curți și un lăcaș de închinare. El a fost înlocuit însă cu zidirea, din 1496, a lui Ștefan-cel-Mare.

Alexandru a lăsat din parte-î, două clădiri, una catolică, alta ortodoxă, amîndouă în ruine: biserica de la Baia și mănăstirea Moldoviței, pe rîul cu acelaș nume, supt dealuri.

E greū să se spuie care a putut fi planul măreței zidirî, care se dislocă pe zi ce merge mai mult în livada de copaci bătrîni a casei boierești¹, pustiî astăzi, din Baia. Ceia ce se poate cunoaște și prețui sînt porțiile mari, materialul, foarte ales, din cărămidă bună, tare ca piatra, și podoabele gotice, din piatră lucrată: se mai vād consolele, pe care se răzimaū arcele bolților.

Din ruinele Moldoviței celei vechi, luată de un șivoiū al munților, se înțelege întăiū păcătoșenia materialului, care nu e mai bun decît cel de la Vodița: bolovanî de rîū trînițiî în ciment. Se vede apoi împărțirea în pronaos, naos și altar. Cele trei încăperi se urmaū fără a face abside la strane. Dar era un turn. Dacă la Vodița s'a putut vorbi acum zece ani de urme ale zugrăveliî, dungî de alb și roșu, — la Moldovița, cu toate că s'aū luat bucăți de zid pentru Museul din

¹ Astăzi Baia e în stăpînirea d-lui Al. Cantacuzino-Pășcanu, de la iubirea căruia pentru țara sa atîrnă păstrarea monumentului.

Cernăuți, se deosebesc pe părăți și de-asupra unei uși chipuri întregi de sfinți. Mai multe colori aũ fost întrebuințate de zugrav, dar în loc de aur s'a pus galbenul ieften.

Alexandru-cel-Bun e acela care, întemeind țara sa și în această privință, a strămutat la Suceava, din Cetatea-Albă, odată cu moaștele Sf. Ioan și episcopia de acolo, din care făcu Mitropolia Moldovei. Biserica mitropolitană o clădi el în satul Mirăuți din fața cetății, unde iarăși era din vechiũ o bisericuță. Dar lăcașul Mirăuților a fost făcut mult mai mare, potrivit cu scopul pentru care era pregătit. De sigur însă că astăzi — trecînd asupra reparației austriace, destul de proastă, — avem o zidire de-a lui Ștefan-cel-Mare, și nici de cît lăcașul de la început.

Tot el a făcut, în sfirșit, Bistrița, din a cărei clădire veche n'a rămas nimic în prefacerea frumoasă a lui Alexandru Lăpușneanu.

Supt urmașii lui Alexandru se pomenește dese ori mănăstirea, bine înzestrată cu moșii, a Pobratei, Sf. Nicolae din Poiană. Ea fusese făcută într'o pădure din valea Siretiului, la sudul județului Suceava de astăzi. Pobrata cea veche a avut însă soarta vechii Moldovițe. Nu i-am văzut ruinele, care se zice că s'ar fi aflînd încă într'o rîpă.

Cu aceasta, am ajuns la Ștefan cel-Mare.

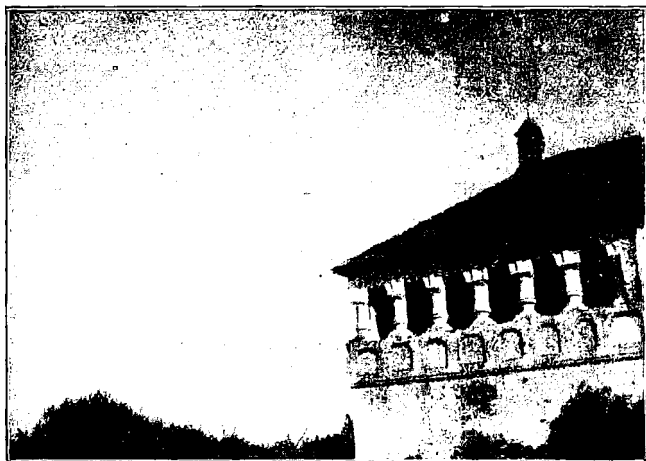
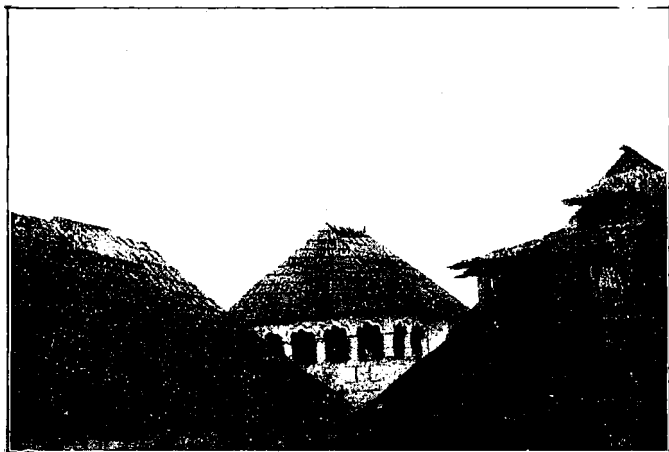
V.

El n'a clădit nimic în cel d'intăiu anî nesigurî al Domniei lui. Nimic nu dovedește că biserica din mănăstirea Pingăraților, biserică fără inscripție, ar fi din 1461. E sigur deci, că până la începerea lucrărilor de la Putna, în 1466, el nu începuse împodobirea țerii cu lăcașuri, care-î sprijină gloria tot așa de mult ca și amintirea biruințelor ce a cîștigat în războaie drepte.

Cei mai mulți dintre acei ce au văzut strălucitoarea biserică mănăstirească a Putnei, cu totul restaurată prin îngrijirea d-lui Romstorfer, vor fi socotit că au înaintea chiar clădirea venerabilă a lui Ștefan-cel-Mare, curățită numai de urmele vechimii, care unuia și altuia îi par urîte. De fapt însă, nu e așa. Pridvorul cel larg, cu trei ferestre gotice înflorite în frunte, e de la Petru Rareș abia; turnulețul cu două caturi a fost înădit în veacul al XVII-lea; tot atunci, supt Gheorghe Ștefan, supt Eustratie Dabija, ale căror nume, ca «înnoitori», se pomenesc, în slove săpate, pe ușa ce duce de la pridvor în pronaos, s'au săpat horbotele de piatră, pecetluite cu bouri, care urmăresc unele din liniile bolților, precum și cadrele în arce sfărîmate, de o sculptură fru

moasă în stilul Renașterii, care încunjură bolțile mormintelor. Colacul, brîul său ciubucul împletit, care încinge biserica pe din afară, e și el nou și vine de la Munteni. Numai zidurile vechi vor fi rămas în ființă, păstrîndu-se astfel proporțiile.

Cine vrea să aibă înaintea ochilor *cea d'intăiu* Putnă, să-și închipuie o zidire traianică, dar nu trufașă, armonioasă, dar nu împodobită, gospodărească, într'un cuvînt, pe care o alcătuiesc pronaosul, naosul și altarul. Forma e cea bizantină: a crucii; decî două boltiri în afară la strane și una la altar. Materialul e cărămidă tare, foarte tare și deasă, arsă din lut de la Baia. Podoabele sînt de piatră; dintr'o piatră care nu e niciodată poroasă s'aũ cioplit cadrele ferestrelor: ele sînt formate din linii drepte, care se taie în colțuri, unele din cele de pe latură se apleacă puțin sus, rotunzindu-se, apropiindu-se unele de altele și sprijinind astfel, de amîndouă părțile, o linie superioară care e mai îngustă decît cea de jos. În același fel sînt răcute ușile. Tocmai așa lucrau în Ardeal meșterii de artă gotică, precum se vede aceasta aieva în podoabele de piatră ale bisericii de la Feleac lîngă Cluj, zidită supt regele Matiaș Corvinul. Pe morminte apasă pietre care aũ în mijloc foi de

Cule din Oltenia

După fotografiile ale d-lui Em. Bibescu.

acant sau alte desemnuri decorative ascuțite, severe, iar de jur împrejur o scrisoare slavonă, în care mersul slovelor e gotic, iar unirea lor arată o înaltă pricepere pentru arta decorativă. Pentru cele mai mărețe dintre morminte, s'a adus de departe marmură albă, răsăriteană, foarte scumpă. De piatră mai e partea de spre temelie, cadrul de sus, supt acoperemînt, și legătură în lung, între ele.

Pe din afară se văd rîndurile cărămizii, mai trainice și mai frumoase decît orice tencuială văruiată ori zugrăvită. Anumite rînduri în lung sau în lat sînt smălțuite: verde, galben, mai ales. Alternarea cărămidei roșii cu cea smălțuită se face une ori în coborîri oblice. În sfîrșit, sus de tot fridele poartă la atingerea arcelor lor discuri de smalt, verzi, galbene, castanii chiar, care întășează chipuri de dobitoace fantastice, de bouri cu steaua în frunte, de cai întraripați, cu cunună. Sînt puse cîte trei sau cîte una la fiecare colț, după anume regule de potrivire a colorii. Alte discuri încunjură toată clădirea în acele părți superioare. Ba ele se urcă, pentru a face o ultimă cunună, până și la vîrfurile turnulețului.

Bolta turnului e lăudată de oamenii de meșteșug, pentru felul cum ea se alcătuieste

printr'o urmare de pătrate tot mai înguste. Acoperemîntul nu e unul singur, ci fiecare parte din boltă are unul deosebit. Toate se mîntuie cu spinări ascuțite. Din mijlocul lor răsare turnul într'o mișcare gîngășă, care face să se uite micimea lui. Șindilii aduse din Ardeal, îndată înnegrite de ploii, acopăr totul, ca penele negre ale unei paseri de pradă.

Clopotele foarte frumoase, cu marginile late și fîndul îngust, ca la o floare, încinse cu slove de același fel ornat ca pe piatra mormîntelor, sînt prinse într'un turn de aproape, făcut din aceleași materiale și cu aceleași podoabe, solid înfipt pe contraforturi.

Un zid simplu, cu meterezuri la colțuri, apără în sfârșit mănăstirea. El cuprinde și chiliile, case egumenești, case pentru Domn și Curtea lui. Cetatea Hotinului, așa de bine păstrată, ne lămurește asupra felului cum se zidiau clădirile acestea profane și militarești. Piatră, cărămizii roșii, puse ca podoabe, în deosebite potriviri liniare, fac părășii. Meterezurile sînt rotunde, pătrunse de ferești dese, sus. Casele au ferești ca și ale bisericilor și cîte o ușă împodobită tocmai în acelaș chip: la Hotin, acolo, se vede una în care nu se mai mîntuie arcele care se taie pentru a-î face cadrul.

Doamna Evdochia de la Chiev, a lui Ștefan-cel-Mare
(după o frescă de la biserica Sf. Nicolae cel 3,
domnesc din Iași)
*Reproducere făcută cu cheltuiala „Societății” femeilor
române”.*

Astfel, unind elemente răsăritene cu elemente apusene, datine ale Grecilor cu ale Sașilor și Polonilor, bizantinismul cu arta gotică, și potrivit acest amestec și după canoanele ideale ale frumuseții și după nevoile reale ale climei și naturii țerii noastre, a priveghiat Ștefan-cel-Mare la crearea artei moldovenești.

Acest fel de a zidi se vede de acum înaintea în toate bisericile epocii lui Ștefan, și la Sf. Gheorghe din Baia, căreia-i lipsește numai acoperișul, dar pe care o amenință o reparație, și la Sf. Ioan din Piatra, cea mai bine păstrată din toate bisericile acestui timp, așa de bine păstrată, încît nici discurile cele luminoase nu s'aû clintit din locurile lor, și la Bădăuți, în Bucovina, nu departe de reședința veche a Rădăuțului — aici discurile strălucesc sus în vârful turnului —, și la Pătrăuți, lăcaș și mai mic, ca pentru un sat, și la marea clădire a Voronețului, ridicată în amintirea pustnicului «Daniil sihastrul», care e îngropat înăuntru, și la Sf. Gheorghe din Hîrlău, la Sf. Nicolae din Iași, astăzi păstrat printr'o reparație mai ciudată decît multe altele și, în multe privinți, și la Păpăuți din Botoșani, unde, ca și la Piatra, avem clopotnița, și la cellalt

Sf. Nicolae, din Dorohoiu, și la Volovăț, unde ar fi fost odată biserica de lemn a lui Bogdan-Vodă cel d'întîiu, strămoșul și întemeietorul, și la Reusenî — aceste două, biserici fără turn, și cea din urmă, iarăși într'o stare neașteptat de bună —, și la Scînteia, unde ctitoria lui Ștefan se arată și prin felul cum sînt lucrate ușile, — și în altele pe care nu le-am văzut sau în care amestecul lucrurilor nouă covîrșește. Tot așa au fost făcute din nou mănăstirea Neamțului și biserica Mirăuților. Aceasta din urmă se deosebește de forma obișnuită prin aceea că i se alipește pe lature un turn al clopotelor cu două rînduri. Același caracter se vede și la biserica Bălineștilor din Ținutul Dorohoiu, înălțată de vestitul Logofăt Tăutu, la începutul veacului al XVI-lea, și la Părhăuții tovarășului de sfat și de lupte al lui Tăutu, boierul Totrușanu, care a clădit ceva mai tîrziu frumoasa lui biserică de sat. Din potrivă, ctitoria de la Dolhești (Ținutul Suceava) a lui Șendrea, cumnatul lui Ștefan, are tipul cel mai sărac din această vreme. Și biserica din Arburea a lui Arbure Hatmanul, cu bolta-î de mormînt încheiată printr'o mare floare gotică, poate fi adusă în legătură cu acestea.

Un timp, nu se mai fac biserici mari în Moldova. E Domnia lui Bogdan, fiul, a lui Ștefăniță, nepotul de fiu al lui Ștefan. Un nou avânt spre clădirea de mărețe biserici se simte însă supt Domnia lui Petru Rareș. Clădește el, clădește soția lui, fata de Despot sîrbesc, Elena, clădesc, dacă nu fiii, amîndoi niște ticăloși, măcar ginerele, acel ucigaș plin de evlavie care a fost Alexandru Lăpușneanu. Iar după dînsul urmează o vădită slăbire în acest curent artistic, timp de vre-o douăzeci treizeci de ani.

De la Petru-Vodă, avem Pobrata, unde a fost îngropat și el și soția sa, Elena, apoi Ștefan Rareș, fiul lor. Deosebiri între tipul vechiu și cel care se statornicește acum, se văd foarte limpede aici. Avem la început un mare pridvor închis, care era împodobit în față cu patru ferești de un gotic înflorit. Între pronaos și naos este o cămară în care vin după moarte ctitori. Fereastra cea nouă se ivește acum, și ea se va întîlni în toate zidurile acestui timp. Intrarea e laterală, printr'o ușă pompoasă. Pompa, luxul se vede și în bogăția mai mare a inscripțiilor. Înriurirea tot mai mare a goticului se simte și în nervurile de piatră care se urcă închiuind bolta. Dar lipsesc de acum înaintea cărămida aparentă, cea smălțuită, brîiele și

florile discurilor. În schimb și înăuntru și afară, e un strălucit veșmînt de zugrăveală, pe fond albastru, și culoarea aceasta dulce stăpînește pe toate celelalte. De-asupra ușilor de trecere dintr'o încăpere a bisericii la alta sînt prinse grinzî aurite, văpsite, săpate în liniile acelea frumoase pe care le admirî de obicei în miniaturile manuscriptelor.

Această arhitectură se vede și în Moldova cea nouă, așa de minunat zugrăvită, și în biserica de la Humor, pe care un boier a închinat-o Domnului său Petru-Vodă, pundu-i și chipul printre ctitorî. Ea se vede și la Voroneț, unde Grigore, Mitropolitul bătrînului Rareș, a făcut pridvorul, a așternut toată zugrăveala și a atîrnat grinzile aurite. Bisericile Doamnei Elena: Sf. Gheorghe și Ospenia din Botoșani, Învierea din Suceava au suferit prefacerî mari: cele două d'întîi mai ales prin alipirea cîte unui turn greoi pe vremea lui Mihail Racoviță, la începutul veacului al XVIII-lea; tustrele și-au pierdut zugrăveala și podoabele.

Alexandru Lăpușneanu are, pe lîngă urîtele lui păcate, merite mari pentru arta Romînilor. El a ridicat cea mai mare și strălucită mănăstire de pînă atunci, în Moldova

ca și în Țara-Românească: Slatina, care se află astăzi în județul Suceava, aproape la hotarul de spre Bucovina. Bistrița lui Alexandru-cel-Bun, care se dărîmase, a făcut-o din nou, de la pămînt, — puind și aici ca și la Slatina o cămară pentru mormintele citorilor. În sfîrșit, el e acela care a dres, împodobind-o cu un pridvor, biserica Rădăușilor, și poate tot lui i se datorește prelungirea catapetezmei de amîndouă părțile cu aripă de zid și împărțirea în trei a naosului prin două șiruri de stîlpi.

De acum înainte, pînă la Movileștii, nu se întîmpină în Moldova decît Galata lui Petru Șchiopul și biserița lui Aron Vodă. Cea d'intîi e mare, solidă, cu un pridvor puternic și poartă două turnuri: meșterii răsăriteni au început să se amestece în clădirile noastre.

Încă de mult ei stăpîniau arhitectura munteană, de la un timp numai în concurență cu arhitectii veniți din Moldova.

VI.

Radu-Vodă de la 1496 merită să fie numit *cel Mare*, măcar pentru necropola domnească ce a clădit pe dealul de peste Ialomița, lîngă Tîrgoviște, și care pentru aceia

a și primit numele de mănăstirea Dealului, pe cînd, după viile ce o încunjura, și o încunjură încă și astăzi, i se mai zicea Sf. Nicolae *din vii*.

Ceia ce a îndemnat pe Radu a fost, pe lîngă netăgăduita lui evlavie, și dorința de a întrece pe marele său vecin, Ștefan-cel-Mare, care, el, își gătise de mult mormîntul, la Putna. Dacă Radu n'a înălțat decît o singură clădire, el n'a cruțat nimic pentru a o face de o desăvîșită trăinicie și de o înaltă frumuseță. Unde Ștefan pusese cărămidă lipită cu ciment, el a pus piatră tăiată, prinsă cu scoabe de fier; unde acela împodobise cu piatră, el a pus podoabe de cea mai bună și mai curată marmoră; unde Ștefan făcuse a se schiță cîteva linii gotice, Radu a pus să se sape răbdător minunate horbote de sculptură măiastră; unde se cetia, dincolo frumoase cirilice cu ascuțitură gotice, el a scris pomenirea sa, prin meșterii dalmatinii, cari stăteau supt influența venețiană, în cirilice ce sînt înfrumusețate, — ca și în cărțile muntene ce se tipăresc atunci, pe cînd Moldova n'avea tipografie, — după liniile lungi, rotunde ale maiusculilor italiene din epoca Renașterii. Coperișul avu în loc de șindrila «plumb amestecat cu cositori».

Dealul e o clădire pătrată, o lădiță de

piatră și de marmură. De o parte și de alta a ușii, sînt lungile table amintitoare, acoperite cu slove. N'are decît două încăperî: pronaos și naos, cu morminte domnești în toate părțile, — dar, semn al nestatorniciei lucrurilor de aici, al ctitorului lipsește. De-asupra puternicului pronaos — ce nu pot ținea părății ca aceștia? — sînt două turnuri împodobite. Un al treilea se razimă pe bolta din mijlocul naosului. Un asemenea turn era în stare să cuprindă și clopotele, și de aceea aici nu se pomenește o clopotniță deosebită, ca în Moldova.

Al treilea urmaș al lui Radu a fost Neagoe, care s'a intitulat Basarab, Basarab al IV-lea. El era tot așa de evlavios ca și Radu, ținea și mai mult decît dînsul la lucrurile frumoase și se născuse din neamul dușman al neamului celui alt. Îi trebuia și lui un lăcaș de îngropare, și el clădi decî biserica de la Argeș, vestită în toată lumea.

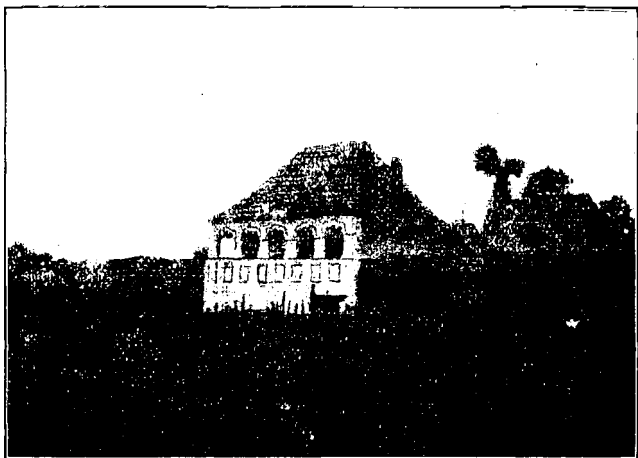
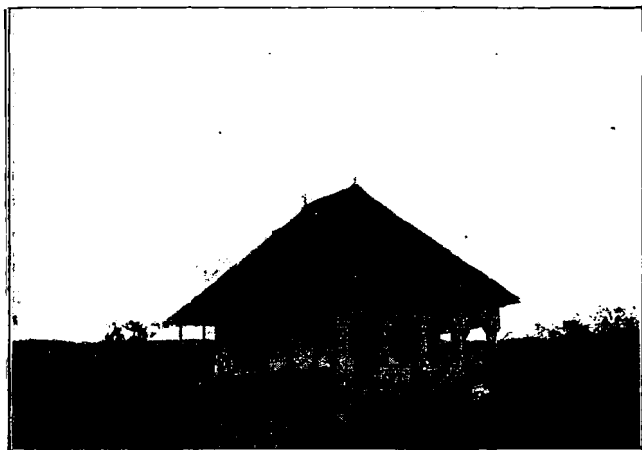
Și în arhitectura nouei zidiri de strălucire se vede influența Dealului. Aū fost arhitecții Răsăriteni, Armeni, cum se zice totdeauna? N'aș crede; orîcum, nu sînt dovezi, si nici măcar probabilității pentru aceasta. Meșterii venețieni aveau cunoștință și de datinile, de podoabele Răsăritului. De sigur că la vre-unul din ei saū la vre-un Dalma-

tin, înrîurit de noua arhitectură liniară a Renașterii, s'a îndreptat Neagoe, care trimetea dese ori la Veneția.

Meșterul a pus un pătrat de zidire înaintea absidelor de la strane și de la altar. Până aici nu e nimic neobișnuit: așa sînt și bisericile moldovenești. Nouă sînt podoa-bele, de modă răsăriteană.

În pronaos, doisprezece stîlpî, după numărul Apostolilor, stîlpî de sculptură aleasă, întăresc bolta, care primește greutatea a două turnulețe și a unui al treilea, mai mare, la mijloc, pe cînd al patrulea domnește pe naos. Turnurile sînt măiestru lucrate: ferestrele se deschid pieziș la cele din față, și pe toate le tivește o horbotă de marmură. Păreții, din partea lor, sînt împărțiți în două printr'un ciubuc, care e și acel ce mărginește ușa de intrare. Sus, în tinde, sînt discuri de sculptură în locul discurilor de smalt ale lui Ștefan. Jos se înșiră plăci pătrate, iarășî de arabescuri, în care se deschid ferestrele. Pe patru stîlpî frumoși, se razimă înaintea bisericii, jos, lingă trepte, un co-periș cu streșina de zimți. Acesta ar fi ca un pridvoraș rupt din biserică din care ar trebui să facă parte.

Ce a fost trecător, unic, și ce a rămas din această biserică ?

Cule din Oltenia
Dupa fotografiile ale d-lui Em. Bibescu.

Neagoe începuse a clădi și Mitropolia cea nouă din Tirgoviște, care era de puțin timp și Scaunul Mitropolitului. Clădirea aceasta a fost mîntuită abia supt Radu Paisie, dar după planurile ctitorului celui d'întăiu. Se știe că în timpurile noastre arhitectul frances Lecomte de Nouÿ, în serviciul Statului român, a dat jos clădirea întreagă, în locul căreia a iăcut, în chip arbitrar, o alta. Cea veche se vede însă într'o schiță a lui Romstorfer, arhitect bucovinean. Materialul pare să fi fost cu mult mai prejos decît cel de la Dealu și d n Argeș, și podoabele n'aŭ apucat a se face în aceiași măsură și cu aceiași îngrijire ca în cel din urmă din aceste lăcașuri, din cauza morții lui Neagoe. Dar proporțiile sînt foarte mari și liniile armonioase. Pe un pătrat de zidărie ca la Dealu se înalță șase turnuri mici și la mijloc unul mai mare și mai puternic; mai de de mult ar fi fost chiar douăsprezece turnuri și turnulețe. Reparația de după prada turcească din 1595, cea din vremea lui Matei Basarab și, în sfîrșit, aceia care a fost orînduită de Constantin Brîncoveanu n'aŭ schimbat esențial cea d'întăiu înfățișare a măreței biserici. Era aici un pridvor închis, un pro-naos și un naos, și, ca și la Mitropolia din Argeș, biserica era împărțită în trei printr'o

îndoită linie de stâlpi. Cea din urmă din zidirile acestei epoci de avânt în artă întrece decî pe toate celelalte în ce privește scheletul însuși, dacă nu și în privința podoabelor, al căror timp, cum văzurăm, n'a venit niciodată.

VII

Radu Paisie ținea poate pe fîca lui Neagoe; înainte de dînsul însă, Petru Rareș își măritase o fată cu unul din Domniî munteni ai vremii sale. Venise vremea ca, și în învățaturî și meșteșugurî, Țara-Românească să urmeze pe Moldovenî.

În adevăr, ceva din arhitectura acestora pătrunde la Muntenî prin acești ani 1530.

Cine intră în Tismana, făcută din nou de Radu Paisie, fără ca el să fi primit lucrări de la înaintașii săi, are impresia că ar fi într'o biserică moldovenească a lui Rareș. Și Tismana e naltă, îngustă, cu oarecare elemente gotice, cu o zugrăveală desăvîrșită, făcută după canoane a căror întrebuițare se vede acum întîia oară dincolo de Milcov. Și mai lămurită e imitația la paraclisul Coziei, datorit tot lui Radu. Această clădire supțiratecă, în toate apuseană, e înălțată după chipul Moldoviței și are la început, ca

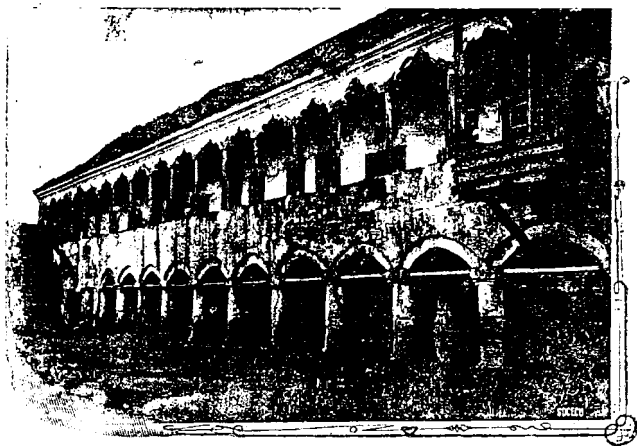
și această operă a lui Petru Rareș, cum s'a spus, un mare pridvor deschis, care se sprijină pe stâlpi, pridvor care vine și el de sigur de la clopotnițe alipite, precum se vede una la Mirăuți. E apoi același fel de împodobire ca în Moldova: fridele așezate în mai multe șiruri. Iarăși găsim un singur turn, foarte gingaș. Chiar și materialul se dovedește a fi cel ce era îndătinat mai de de mult în această țară: cărămizii puse în lung și în lat, formînd astfel figurî, în mijlocul fețelor sure de ciment și de piatră, se întîmpină aici ca și în zidurile Hotinului, reparat poate în acest chip supt Petru Rareș. Dar supt coperemînt se vede un brîu de unghiuri roșii, făcute din cărămizii așezate așa încît unul singur din colțuri să iasă la iveală: e de acum înnainte un motiv de decorație foarte obișnuit în bisericile muntene.

E păcat că o altă ctitorie a lui Radu Paisie, Mislea, s'a dărîmat după un foc, izbucnit acum cîtiva ani, căci și ea ni ar fi putut vorbi despre stilul de clădire *moldovenească* al acestuî harnic întemeietor de lăcașuri sfînte.

Urmașul lui Radu a fost Mircea Ciobanul. El a clădit pe celălalt țerm al Dîmboviței, în fața vechiî cetăți din satul Bucureștilor, o biserică domnească. Ea se păstrează și

astăzi: Curtea Veche din piața Sf. Anton. La începutul veacului al XVIII-lea, ea a suferit, de la Ștefan-Vodă Cantacuzino, o reparație, care n'a atins decît ușa și zugrăveala. În ceia ce privește pe cea d'întîi, florile mai alese, așa cum se văd la Tismana, pe cadrul intrării, aũ fost înlocuite cu podoaba de săpături răsăritene, mai bogate și mai încărcate. Pridvorul de astăzi e nou, și o nouă prefacere radicală s'a adus întregii zidiri supt Știrbei-Vodă, prin anii 1850. Și astăzi însă, înălțimea bisericii înguste, împărțirea în două încăperi, turnul mic, arată că și aici s'a primit forma de la paraclisul Coziei.

Cu acestea tipul bisericii muntene era fixat. Pridvor deschis, naos și pronaos, altarul, în sfîrșit, — sînt încăperile. E un singur turn de-asupra naosului. Firidele în două caturî alcătuiesc podoaba pe din afară; supt strașină aleargă zimții roșii. Căramizii aparente înfloresc părății exteriori, unde nu s'a făcut niciodată zugrăveală. De la Argeș s'a luat un singur element, ciubucul, care poate fi simplu, îndoit, întreit, liber sau tivit cu zimți. Așa se înfățișează Bucovățul cel vechi de lângă Jiũ, zidire foarte bine păstrată. Snagovul, curățit astăzi de ponosul tencuielilor, nu se arată altfel. Bucureștenii pot vedea aceleași linii la Mihaï-Vodă, în

Case de mănăstire (Mamul)
(după Gion, *Istoria Bucureștilor*).

deal, unde reparația unui egumen grec, la începutul veacului al XVIII-lea, n'a adus decît ușorî noi, de piatră săpată, la ușa de intrare. Tot așa va fi fost și Radu-Vodă, înainte de a o înnoi Radu Mihnea, decî atunci cînd era numai ctitoria lui Alexandru-Vodă, bunicul acestui Domn; astăzi avem o zidire cu totul stricată de o prefacere modernă. Tutana din Argeș, făcută cu cheltuiala lui Mihnea, tatăl lui Radu-Vodă, va fi avînd aceleași legături de liniî.

Și aici decî, arhitectura de cărămidă și ciment, arhitectura firidelor simple și a turnulețelor unice învinsese pe de o parte lemnul sărac, iar pe de alta marmura aurită și vâpsită cu albastrul lazurului. Ea era mai potrivită și cu clima noastră și cu nevoile noastre.

VIII.

Într'o țară și în cealaltă, veacul al XVII-lea n'a înnoit în privința podoabelor.

În Moldova, întîiul printre mîonumentele nouă e Sucevița (Bucovina). O acopere încă strălucitul veșmînt al zugrăvelii exterioare. Intrarea e laterală, și un pridvor cu stîlpi, ca la Mitropolia din Tîrgoviște, a fost alipit pentru ca s'o apere. Se vîd contraforturi și ferestre

înguste, de jur împrejur. Turnul e mic, supțiratic. Într'un cuvînt, afară de acel adaos al pridvorului, o biserică a lui Rareș.

Sucevița fusese începută încă de mult, cînd domniă Petru Șchiopul, dar ctitoriî, Movileștiî, n'aũ mîntuit-o decît atunci cînd unul din ei, Ieremia, era Domn, decî în ceî d'intîiũ anî carî deschideau veacul nou. Cu cîțiva anî mai încoace s'a sfințit altă biserică de mănăstire bucovineană, Dragomirna. Aici însă decorația cea nouă apare, podidește din toate părțile. Toate ușile, toate ferestrele, întreg turnul, toate liniile bolților gotice sînt numai trandafirașî și floricele. Biserica e acoperită de un giulgiũ de sculptură minunată.

Ctitorul a fost aici un meșter caligraf și zugrav, Mitropolitul moldovean Anastasie Crimca. El a păstorit și supt Ștefan Tomșa al II-lea, și acest Domn, împovărat de păcatele bătrînului Lăpușnean, a voit să-șî aibă, la rîndul său, un măreț loc de îngropare. El a ridicat Solca, pe malul unui rîuleț ce se varsă în apa Sucevei, dar n'a domnit de ajuns ca s'o mîntuie, și legătura Solcăi cu Dragomirna e cam aceia care era între biserică Argeșului și Mitropolia tîrgovișteană.

Radu Mihnea, Domn și în Moldova, repară numai biserică din Hîrlău. Ginerelă său, Miron Barnovschi, dă la Toporăuți o imitație

Maria fiica lui Vasile Lupu, măritata cu Ianus Radziwill
din Litvania (după un portret contemporan)
Reproducere făcută cu cheltuiala „Societății femeilor române“.

a bisericilor lui Ștefan, pentru adăpostul oaselor părintelui său. Biserica Barnovschi din Iași, închinată de același Domn, a fost cu totul schimbată și nu ni poate sluji la nimic.

Lui Vasile Lupu, care-și începe Domnia la 1634, i se datoresc bisericile ieșene Trei-Ierarchii, sau Sfinții Voevozi, și Golia, dintre care aceasta din urmă a fost făcută pe temelia altei zidiri, de la sfârșitul veacului al XVI-lea, a boierului Golea. Golia a fost schimonosită de egumenii greci, și astăzi se veșnicește asupra ei o reparație dintre acelea la care și schelele ajung să putrezească. Trei-Ierarchii a ieșit iarăși la iveală, dar nu fără să se plece ideilor artistice ale omului care la noi e dictatorul fără nici-un fel de răspundere, și față de nimeni, al tuturor restaurărilor, d. Lecomte de Noui.

Din partea d-lui Lecomte s'aŭ exprimat părerile cele mai exagerate cu privire la această biserică, în care d-sa descoperia elemente răsăritene de tot soiul și gotice, acestea din urmă împrumutate chiar de la «monumentele școlii renane» (de la Rin). De fapt, avem o clădire în stilul moldovenesc tipic; materialul fiind însă mai bun decât oriunde — numai piatră tare și marmură —, biserica a putut primi două turnuri, în loc de unul. În

săpăturii se întâlnește ca și la Dragomirna ciubucul muntean de încingere, florile, cu care se deprinsese lumea și mai d'innainte, la uși și la ferestre, în locul vechilor cadre gotice de linii drepte sau de arce frînte. Și zimții obișnuiți în clădirile muntene se întîmpină la monumentul în care Vasile-Vodă a voit să strîngă cu orice cheltuială — ca odinioară Neagoe la Argeș — tot ce se știa și se putea mai frumos în arhitectura timpului său. Nu s'a uitat fridele, care s'a croit însă aici poligonale, nici discurile de smalt verde, care, înviate din vremea lui Ștefan-cel-Mare, aș acum forma unor nasturi, nici modestele cadre gotice din același timp.

Cu o parte din aceste elemente, Vasile a înzestrat și biserica sa din Tîrgoviște, Stelea, pe locul unei clădiri mai mărunte a tatălui său. Ciubucele, turnurile cele două poligonale, resturi de smalt se văd și aici până astăzi.

Urmașul lui Vasile-Vodă, Gheorghe Ștefan, a încercat să facă un lucru și mai frumos în biserica mănăstirii sale de la Cașin, în muscelele Bacăului, și până astăzi avem supt ochi podoabele înflorite cu care meșterii săi aș fost darnici acolo, dar care nu se pot asemăna nici pe departe cu acele de la Trei-Ierarchii însiși. Caracteristică e și aici floarea

largă, înfoiată, care se aplică pe toate nervurile ușilor, ferestrelor și bolților și e ca un fel de pecete pentru acest timp.

O găsim și într'o nouă mănăstire domnească, la Cetățuia, pe unul din dealurile lutoase din preajma Iașilor. Aici, Duca-Vodă, fost boier al lui Vasile și al lui Gheorghe Ștefan, a întins brâie de frumuseță, a lipit flori, a încadrat în linii întretăiate ferestrele. El a păstrat și cele două turnuri ale modelului nou.

Maî este, îndată după aceasta, încă un Domn al Moldovei ctitor în înțelesul cel mare. Ștefan Petriceicu a făcut lângă târgul Siretiului din Bucovina biserica Sînt' Onufrie saü «Mănăstirea». Dar el n'a încercat podobeale maî de loc, și a dat numaî o zidire oarecare. Tot el trebuie să fie apoi acela care a clădit, în cel maî curat stil muntean din acest timp, biserica Sf. Ioan, tot acolo în Siretiü.

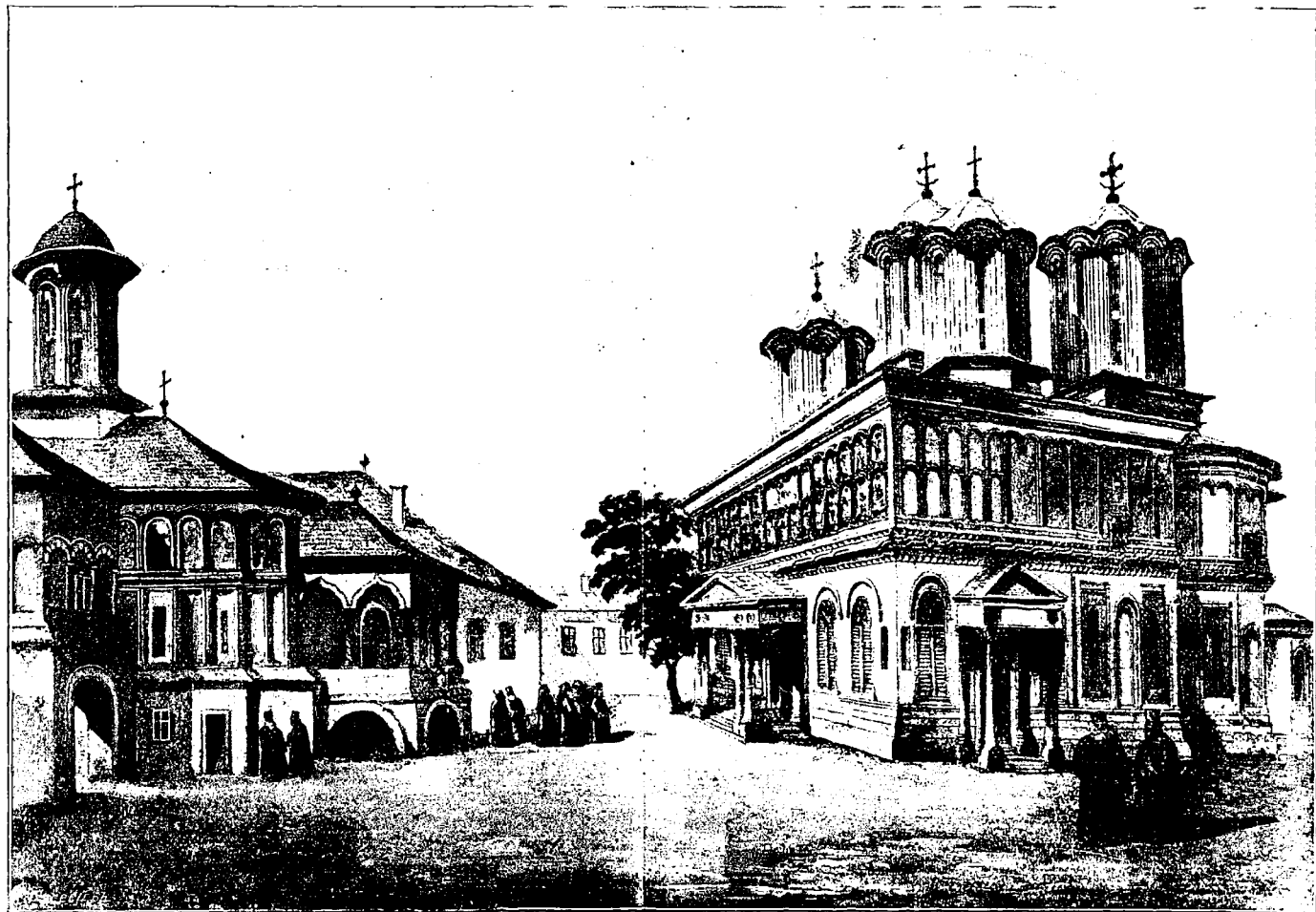
De acum înainte, se maî întâlnește în Moldova încercarea Cantemireștilor la Miera, foarte sărăcăcioasă. Supt cei d'intîiü «Fana-rioți», Grigore Ghica zidește Frumoasa, pe un al treilea deal, lângă al Galatei și Cetățuii. Dar acum stilul e luat după cel apusean din Polonia. Cam așa e și la Sf. Spiridon din Iași, al Racoviștilor.

Pe încetul se alcătuiește atunci stilul modern al bisericilor moldovene, adus în bună parte din Polonia. Iată ce-l formează. Stranele nu mai au abside ; clopotnița e lipită de biserică, face parte dintr'însa ; prin ea se intră ca printr'un pridvor. De la acesta se trece într'un pronaos, care nu e despărțit prin nimic, nici prin stâlpi măcar, de biserică. Podoabele lipsesc. Clădirea e însă cu mult mai încăpătoare și luminoasă. Cetitorii din Moldova ai acestor păgini nici nu-și pot închipui altfel biserica.

IX.

Cîtva timp însă, arhitectura munteană dă lucrări foarte frumoase, și adevărată până după jumătatea veacului al XVIII-lea.

Matei Basarab, contemporanul lui Vasile Lupu, bogat și el, dar mult mai puțin tru-faș și foarte strîngător, a făcut multe biserici, față de cele două singure zidiri ale vecinului și rivalului său. Bucureștenii au avut de la dînsul Sărindarul, care s'a dărîmat făcînd loc unui parc. Pe munte sus, în Oltenia, el a durat Arnota, pentru ca să fie îngropat acolo, lîngă tatăl său. Spre Apus, el a fost ctitorul cel nou al Strehaiei, și ea făcută odinioară de Craiovești. Dar a clădit din nou biserica din Cîmpulung.

Mitropolia Bucureștilor înainte de reparație (după Gion, *Istoria Bucureștilor*).

În Tîrgoviște, a lui e Sf. Constantin, care se dărîmă. Doamna lui, Elina, are ctitorie la Herăștiu din Ilfov. Urmașul său, Constantin Basarab, adevărat mai mult evlavios, oasa lui Doamnă Balașa, a clădit Mitropolia din București, Sf. Vineri din Tîrgoviște, mănăstirea cea nouă a Jitianului și biserica din Dobreni.

În toate aceste clădiri e aceeași formă. Ea nu înnoiește nimic față de stilul, studiat mai sus, de la sfîrșitul veacului al XVI-lea. Este său nu pridvor, care, cînd este, trebuie să fie deschis. Absidele stranelor pot lipsi. Podoaba e numai din zimți, ciubuce și două rînduri de firide.

Tot așa zidesc Cantacuzinii prin anii 1660, cînd erau boieri: dovadă biserica din Coianii. În același timp face după acest model biserica din Dragoslave, cea din Cerneți Grigorașcu-Vodă Ghica. Clopotnițele ce s'au păstrat sînt mari, și caută să se apropie de turnul mănăstirii cîmpulungene.

X.

Unul dintre acești Cantacuzini, — a căror mamă era fiica lui Radu-Vodă Șerban, — Șerban Cantacuzino, ajunge Domn la 1678. Mai mîndru decît cei mai mulți stăpînitóri

din acest timp, bogat și puternic, el vrea să-și facă la Cotroceni, unde se ascunsese de urgia dușmanilor săi, o măreață biserică de îngropare. Întrebuințind monumentele contemporane, el se îndreptă și către minunea, de mult uitată, a Argeșului. De acolo-și luă grupa de stâlpi din pronaos și aleasa podoabă de flori și chipuri a ușii de intrare și a ferestrelor. Dar forma rămîne cea veche: pridvorul ușor, luminos, pe stâlpi foarte frumos săpați, și pereții urmîndu-se în chip de cruce. Zidurile sînt acum uniforme, văruite.

Ceva mai tîrziu, Mihaï Spătarul, fratele lui Șerban, făcu drăgălașa bisericuță de la Colțea, în care stîlpii pridvorului și cadrul ușii sînt cel puțin tot așa de bine săpate ca la Cotroceni.

Dar ultima formă strălucită a stilului muntean, în care se unesc atîtea elemente, o dă Brîncoveanu, care a răspîndit pretutindeni biserică nouă și a ridicat din țărîină și praf pe cele vechi, în cursul unei mărînimoase Domnii de peste douăzeci și cinci de ani. El a înnoit la Mitropolia din Tîrgoviște, la Curtea Domnească din același oraș, clădită dintru început de Petru-Vodă Cercel, fratele lui Mihaï Viteazul, la mănăstirile Govora,

Pridvor cu stâlpi săpați (Horez)
(după Gion, *Istoria Bucureștilor*).

Bistrița, Cozia, poate și la Tismana, la Glavacioc, ș. a. El și Doamna lui, Stanca, au fost cei d'întîiu ctitori la Biserica dintr'o zi, în București, la Surpatele, și mai ales în necropola strălucită a Hurezului oltean, unde n'aură norocul să se odihnească de veci.

Și Brîncoveanu a privit cu jînd spre frumuseța veche a bisericii din Argeș. La Hurez el a pus, ca și dincolo, un cerdăcel înaintea pridvorului pe stîlpi. Ocnițele de sus cuprind roate de sculpturi. Brîul care încinge biserica are tot felul de împodobiri. Cei doisprezece stîlpi ai Apostolilor nu se mai văd în pronaos, ca la Cotroceni, dar două turnuri se urmează în lung. Iar lucrul stîlpilor pe cari se lasă pridvorul, doisprezece la număr, e cu adevărat strălucit. Cozia se apropie de această frumuseță, din care se găsesc elemente în toate clădirile brîncovenești.

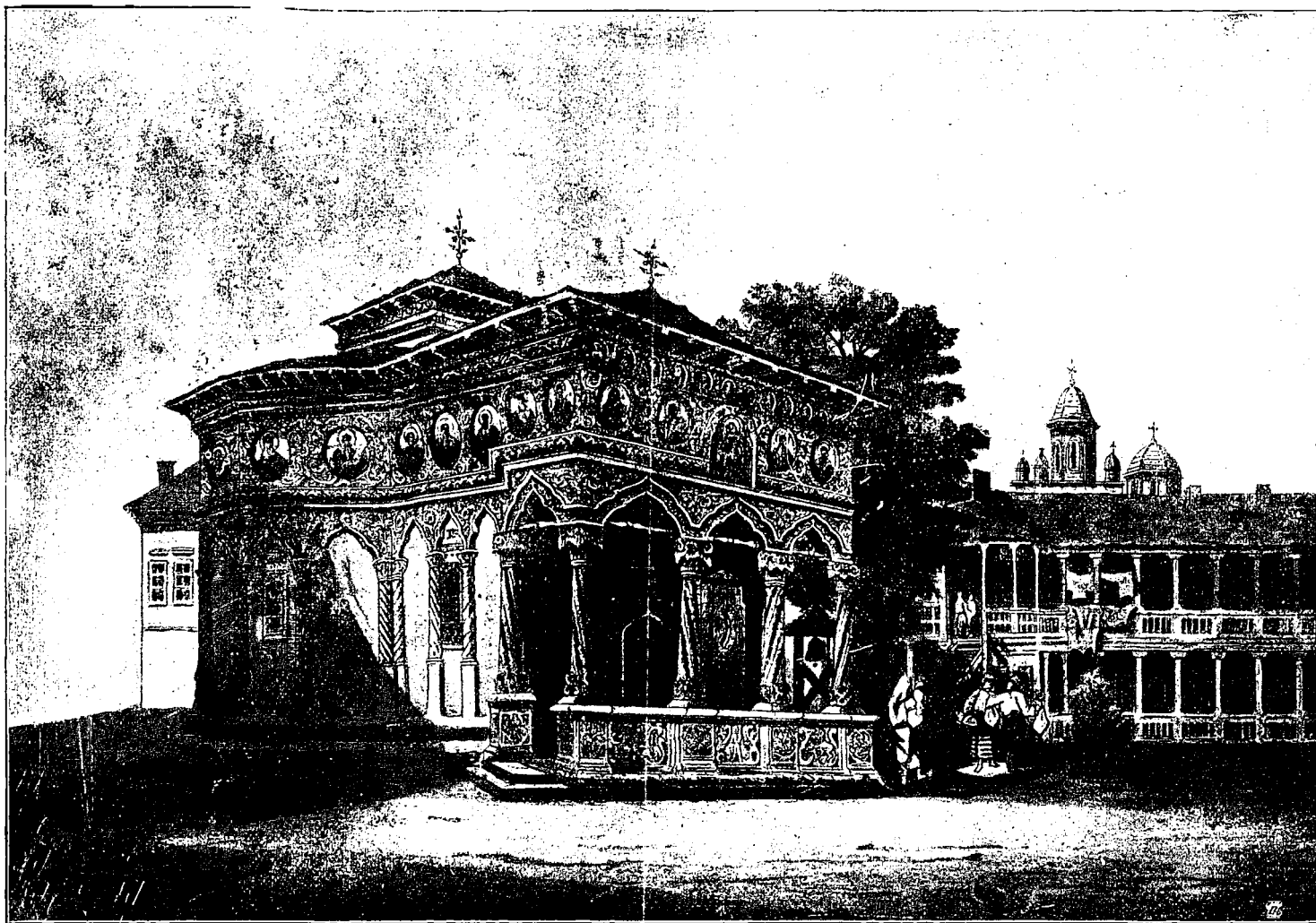
Inspiratorul lui Constantin-Vodă poate să fi fost acel călugăr din Ivir, meșter în toate meșteșugurile, zugrav, sculptor, de bună samă cîntăreț, turnător, săpător în lemn, tipograf, scriitor, cuvîntător, acel Antim care a înălțat Mitropolia țerii suind treptele jetului archieresc. După moartea lui Brîncoveanu, s'au mai ridicat supt aceiași suprave-

ghere a lui Antim biserica ce-î poartă numele în București, biserica Sf. Apostoli în aceeași reședință, mănăstirea olteană Dintr'un lemn. La cîte una forma, a fost cu totul schimbată (ca la «Antim»), dar ceia ce a rămas la toate e decorația sculptată.

Aceasta va stăpîni de acum în toate zidurile muntene, li va da tot interesul, toată noutatea și frumusețea.

Biserica de la Văcărești a lui Nicolae-Vodă Mavrocordat (mîntuită la 1722), o minune a timpului, impune și astăzi prin stîlpii pridvorului deschis, prin stîlpii paraclisului, ai caselor egumenești, — cari se întrec cu cei din Hurez, și-î pot întrece. Aici mai sînt și stîlpii din pronaos, frumoasa pădurice de marmură, cu capitèle corintice. Zidurile sînt destul de tari ca să ție trei turnuri, așezate ca la Argeș, două pe laturî și unul la mijloc.

Pantelimonul lui Gricore Ghica († 1752), altă mănăstire din preajma Bucureștilor, a trecut printr'o reparație temeinică și stă cu mult în urma Văcăreștilor. Iar bisericuța archiereului de Stauropolis (așa numita Stavropoleos) din dosul masivului palat al Poștei din București, privită de aproape și în deplină cunoștință a celorlalte monumente de

Biserica Stavropoleos (după Gion *Istoria Bucureștilor*).

artă munteană, place, dar nu uimește: orice se află într'însa este și aiurea, măcar așa, dacă nu mai bine.

Cu aceasta, viața artei românești în acestălalt principat se încheie. Mai departe nu se mai iscodește nici măcar un stil modern, ca acela din Moldova, ci unii vor imita crucea cu pridvorul pe stâlpi și un singur turn, iar alții vor culege din formele bisericilor grecești. Slăbiciunea materialelor făcu să nu se poată face turnul decît din lemn, pe care-l acopere urîta tinichea văpsită vînat. Cutremurul de la 1802, arătînd primejdia ce amenință părțile mai înalte ale clădirilor, ajută din parte-î la această datină, care ar trebui cît mai iute desființată.

*

Înnaintașii noștri, «barbarii», muncind sute de ani și pe acest teren, ni-aŭ lăsat aceste comori. Noi, cari nu mai putem urmă o tradiție de artă proprie, trebuie să ni păstrăm măcar moștenirea. Cine ar putea zice că ni facem datoria? Uneori lăsam să cadă, alte ori reparăm, — de cele mai multe ori însă așa, încît ruinăm și frumuseța clădirii și vistieria țerii.

II.

IDEILE CONDUCĂTOARE
DIN VIAȚA POPORULUI ROMĂNESC

Ideile conducătoare din viața poporului românesc.

Popoarele foarte înapoiate sînt ca oamenii cari trăiesc fără conștiință: ele n'aũ nevoie de o idee care sã le îndrepte, sã le lumineze și sã le ducã la o țintă vrednicã, pentru binele lor și pentru binele omenirii. Ca și acei oameni fără noroc sau vrednici de milã, fiindcã nu știu sã-și întrebuițeze norocul, ele trăiesc de azi pãnã mîni. Nimic nu leagã pe om de vecinii sãi decît interesul de hranã sau de petrecere, nimic nu leagã o generație cu altã generație; la stîngerea fiecãreia dintre dînsele rãmîne numai o moștenire de lucruri, și nu una de amintiri frumoase sau de înãlțãtoare gînduri. Sufletul comun se naște numai în fața unei primejdii de nimicire, și el nu e atunci alt ceva decît instinctul fi-esc de a se pãstra pe sine, pe care-l aũ și dobitoacele, în deosebi ori în turmã.

Și în unele popoare îmbãtrinite, scãzute ca

Însușiri, apropiate de peire, se vede de către cugetători, cu o îndreptățită grijă, slăbirea și stîngerea ideilor conducătoare. Atunci interesul stăpînește iarăși singur, ca în timpurile cînd oamenii din același sînge, trăind pe aceleași locuri, se sfășiau pentru pradă, sau pentru cîștigarea unei plăceri, sau pentru pofta de a fi unul mai mare decît ceilalți. Ideile conducătoare au darul sfînt de a apropia și a înfrăți pe oameni, mai presus de orice deosebiri de fire, de situație, de bogăție, de vîrstă: ele se poate zice că fac parte din viața religioasă a popoarelor, și sînt adecă acea religie, ce are de preoți pe cei mai mari, mai buni și mai luminați oameni din fiecare generație. Pe cînd, din potrivă, interesul e pizmătareț și gîlcevitor: el desparte un popor în clase care se vrăjmășesc și în aceste clase chiar, dintre care nu e om care să nu urmărească mai multă putere și plăcere decît ceilalți, egoismul cel rău, iubirea pătimașă de sine și numai de sine, scapă din lanțurile cuviinții și datinilor bune și se răpède sălbatec asupra bunurilor lumii. În acest fel, societatea se face vijelioasă, veșnic turburată, neliniștită la lucrul ei, lipsită de siguranță în păstrarea roadelor lui și împiedecată în cugetarea mai înaltă. Oamenii se simt tot mai departe unul de

altul, legăturile ce sînt siliți să încheie, nu mai sînt decît false și trecătoare. La urmă, un popor bine întemeiat, încălzit de iubirea între ai săi, disciplinat și viteaz sfarmă lesne pe cel care ajunsese lipsit de idei conducătoare, îl robește și-i ia locul în rostul lumii.

În maturitatea lor sănătoasă însă, toate popoarele își au ideile conducătoare, cu atît mai dătătoare de izbîndă și fericire, cu cît pătrund mai adînc și cuprind pe mai mulți dintre frații de neam și de țară. Le-am avut și noi, ca și popoarele celelalte ce s'au împărțit de cultură. Le putem urmări din cele mai vechi timpuri asupra cărora ni s'au păstrat știri, până astăzi. Le-am primit de la părinți ca luminoase pietre scumpe îmbrăcate în aurul curat al jertfelor, și sîntem datorii a le lăsa urmașilor fără lipsă și necoperite de ceața neîngrijirii. Cu cît ele au strălucit mai tare, cu atîta am rătăcit mai puțin, am întîmpinat mai puține primejdii, am ajuns mai răpede și mai sigur pe drumurile grele prin care trece, bătută prin multe feluri de furtună și pîndită de multe feluri de peire, viața oamenilor. Cînd lumina lor a slăbit prin vina noastră, mulți dintre noi au rămas în urmă, s'au rătăcit pe alte plaiuri, sau căzură în mîna hoților străini, cari se ațineaă în cale. Așa am ajuns să nu mai

avem astăzi nici Bucovina, nici Basarabia, și numai cel mai mare și mai neașteptat dintre noroace a făcut să nu pierdem pentru totdeauna frumoasa țară a Jiului, de la Severin până la Râmnic, pe care douăzeci și unul de ani (1718-39) aū avut-o în mină Austriacii. În acele timpuri neamul nostru s'a strecurat tăcut și înfiorat de grijă, ca într'o noapte grea fără lumină din ceruri: nu s'a cîntat atunci, nu s'a vorbit, nu s'a scris decît arare ori, ici și colo, fără încredere și avînt. Ca plumbul a apăsas asupra noastră grija pasului ce va trebui făcut înainte prin acel întunec negru ca moartea.

Și, dacă ne-am înălțat iarăși, dacă am putut păstra ce mai rămăsese din ființa noastră, dacă am simțit iarăși supt picioarele noastre obosite calea cea bună și ne-am întremat mergînd pe dînsa, și ne-am întors la veselia siguranței, și cîntecele, îndemnurile, cuvintele de nădejde s'aū ridicat iarăși tot mai limpeză, mai puternice, mai dese din mulțimea călătoare, al căreia drum de veacuri nu se poate opri; dacă de la o vreme ne-am gîndit și la cei pierduți, cercetînd despre dînșii, descoperindu-și în depărtări și încercîndu-ne a-și mîntui dintre dușmani, — aceasta se datorește numai ivirii din nou a ideii conducătoare. Cîte unul din

drumeții nenorociți a găsit unde era piatra cea scumpă, a curățit-o, și mîna lui a ridicat-o cu evlavie și iubire sus de-asupra milioanei de capete nenorocite.

Alături de adevăratele idei conducătoare sînt altele care prin viclenia sa nepricepera unora încearcă să li ia locul. Ele sînt mai rele decît chiar întunerecul, care poate opri pe loc și duce la măsură de siguranță. Lumina falsă e însă ca focurile nesigure care flutură de-asupra mlaștinilor ce înneacă. Am avut și noi astfel de luceferi ai rătăcirii și pierzării, și cît rău ni-a făcut nu se poate spune. Mai rău făcătoare s'a arătat acele idei greșite care se păreau mai asemănătoare cu cele bune, ce mîngîiaseră și călăuziseră. Și cea ce e mai rău, e că le avem și astăzi. Clase întregi de oameni obișnuiți, cîte un cugetător chiar, cîte un cîntăreț, se îndreaptă după ele și nu văd spre ce adîncimi grozave se duc sau vreau să ducă pe alții. Și pentru a li arăta zădărnicia, se spun cele ce urmează. Din întreaga noastră viață de șese sute de ani în aceeași cultură și în aceleași forme generale de Stat se va desface și mai bine adevărul și greșelile se vor înfățișa cu atît mai neîndreptățite și vrednice de toată osînda oamenilor luminați, cuminți și iubitori de țară.

I.

Întăia noastră ideia conducătoare a fost ideia creștină. Cum s'a ridicat ea la această înălțime și la această chemare, se înțelege lesne.

Cei mai depărtați strămoși ai noștri, neamurile traco-ilirice, din Carpați și Balcani, erau în adevăr păgîni. Dar cînd Roma lui Traian a strămutat între dinșii coloniștii ei, luați din toată Împărăția, cîtiva dintre aceștia au trebuit să fie creștini. Cît de puțin să fi fost, ei au trebuit să învingă aici ca și în alte părți, căci legea creștină avea în sine însușirile ce asigură biruința : adecă, înainte de toate, cea mai mare iubire de oameni. Cînd Împărații din veacul al IV-lea au fost și ei creștini, se mîntuise cu păgînismul cel vechiu, din care au rămas numai unele serbători și datine, al căror rost nici nu mai sîntem în stare a-l lămuri cum trebuie.

De acolo înainte, lumea romană a Răsăritului, căreia i s'a zis în curînd lumea bizantină, a trăit în creștinism și *pentru creștinism*. Lucrul de căpetenie a fost dogma credinței, cele mai mari adunări, soboarele, cele mai puternice partide, acelea ce se alcătuiseră pentru un punct de ortodoxie, tăl-

măcit de uniî într'un fel și în alt fel de alții ; dacă patriarchul nu s'a ridicat așa de sus încît să ajungă un Papă al Răsăritului, cuvîntul e că Împăratul el însuși s'a făcut în parte un patriarch, purtînd odăjdii, presi-dînd sinoade, hotărînd lucrurile dezbătute. Locuitorii Împărăției nu aû mai fost mîndri că erau «cetățenii romanii», ci aû fost împăcați cu gîndul că sînt adevărați fii drept-credincioși ai Bisericii lui Hristos. Legea civilă, legătura de căpetenie a trecutului roman, a rămas tot mai mult în umbră ; acum legea e religia, cum mărturisește și limba noastră. Dușmanul n'a mai fost dușmanul Statului, al stăpînitorului, ci dușmanul Bisericii, al lui Hristos răstignit pe cruce. Literatura aû fost cîntările bisericești, laudele sfinților, oratoria, predicele, filosofia, dezbaterile dogmatice ; abia cîte o cronică a mai trăit pe lîngă dînezele, păstrînd și știința întîmplărilor de la Curte, pe lîngă cunoașterea luptei necurmăte, înnăuntru și în afară, pentru ortodoxie. Așa aû trăit o mie de anî Grecii din Împărăție. De la dînșii s'aû deprins a trăi astfel cu sufletul Slaviî : Sîrbii și Bulgarii. De la aceștia toți, am luat și noi ca ideie conducătoare : totul pentru Hristos. Orice am făcut pînă după anul 1650 și-a căutat îndreptățirea numai în le-

gea creștină, în iubirea pentru dînsa, în jertfele pe care ea le cere.

Toată vremea noastră cea mai glorioasă, aceia în care fruntea Domnilor romîni a stat neatîrnată supt cunună de aur, aceia în care s'a alcătuit și Domnia Țerii-Românești și a Moldovei, în care s'a cîștigat biruințele cele mai desăvîrșite și mai roditoare, pentru care să fi curs sîngele neamului acestuia, anii de la 1300 până la 1500, cei două sute de ani ai tinereții viteze, au trăit «supt acest semn».

Trebuie să se ție în samă că această idee creștină nu era strîns mărgenită la ortodoxie. Poporul numia, în adevăr, pe catolicî «letinî spurcați» și n'ar fi mîncat măcar din blidul lor. Neținerea posturilor de către catolicî, felul lor deosebit de a-și face cruce, împărtășenia cu azimă și fără vin, sfinții ciopliți ca idoli, cîntările latinești, toate acestea umpleau de dezgust și spaimă pe țeraniî deprinși de veacuri în credința Răsăritului. Până și un om cu așa de multă învățătură ca Miron Costin scrie cu adîncă durere de inimă despre catolicul din Croația Gașpar Gratiani, ajuns prin anii 1620 Domn al Moldovei: «Acest Gașpar-Vodă nici-odată post nu a avut; ce, pre ascuns, în toate posturile mîncă carne». Cînd, după înfrîn-

gerea Polonilor, pe cari Gașpar îi ridicase, pentru «creștinătate», împotriva Turcilor, doî dintre boierii săi îl uciseră, de mult nu mai cuteza un boier să apropie mîna ucigașă de unsul lui Dumnezeu, dar ceia ce nu se putea face împotriva unui Domn al țerii, păstrător al datinei posturilor, se putea face împotriva «Frîncului» pîngăritor de lege; ca pe un Frînc l-au îngropat oamenii din împrejurimi în biserica «Letinilor», a Ungurilor din Trotuș.

Cu cinzeci de ani înainte, Moldova mai avuse un Domn de altă lege, pe Iacob Vasilic *Heraclidul*, ce se numia Ioan-Vodă și căruia țara-î zicea «Despot». Acesta era un Grec din insule, dar apucase a trece la luteranism și adusese în țară pe episcopul socinian Lusinski, pentru care făcu biserica cea frumoasă din Cotnari, care se surpă astăzi în rîpă, fără îngrijirea nimănuî. Nicî el însă n'a cutezat să se înfățișeze ca Domn de altă lege, ci a primit coroana din mîna episcopului țerii, la Iași, în biserica Sf. Nicolae cel domnesc, clădită de Ștefan-cel-Mare, al căruî chip mîndru a privit de pe părete aceasta parodie ce se săvîrșia după o jumătate de veac numai de la moartea lui. Și el a stat la orîce prilej de serbătoare în biserica noastră. Însă lumea-l bănuia că

nu și-a părăsit eresul, și Ureche scrie, în veacul al XVII-lea, după amintirile ce trăiau încă despre Despot: «Se arăta blînd și tuturor cuvios și avea creștin drept, iară la la taină eretic, și avea sfetnici de al săi, de o lege cu dînsul; mai apoi și-a ivit și necredința sa». Moartea lui după cîteva vorbe de înfruntare din partea căpeteniei boierilor răsculați, uciderea lui fără milă și fără șfială, căci până atunci Domniî fuseseră dați morții pe ascuns, iar nu în vileag, înaintea oștilor, de mîna unui calău tatar, se lămurște prin pata eresului ce stătea pe fruntea usurpatorului. Se spune că el ar fi luat și plicandru de argint al mănăstirii celei nouă de la Slatina, în munții Sucevei, și de aceia nimeni nu s'a gîndit să-î facă îngroparea cuviincioasă, de care se împărtășiseră până atunci și Domniî periți de moarte silnică.

E adevărat, că mai toți Domniî au îngăduit un cler catolic, ba chiar au primit cu cinste la Curtea lor pe episcopul de această confesie, căruia i se zicea în Moldova, unde el a rămas mai multă vreme, «piscup» (al noștri erau *Vlădicî*, pentru popor ca și pentru cărturari). Lațco-Vodă al Moldovei a îngăduit intemeierea în tîrgul Siretiu a unei episcopii catolice, care n'a ținut multă vreme, ci episcopii ei au rămas în Polonia. Și Laico

saŭ Vladislav al Țerii-Românești, de pe aceeași vreme, s'a înfățișat ca fiŭ ascultător al Bisericii romane și a făcut jurăminte pe numele sfinților catolicî. Vlad Țepeș, luînd o rudă catolică a lui Mateiaș Corvinul, a făcut profesie de catolicism, și fiul său Mihnea a fost bănuir că ar fi «căzut în eresul hulirii Duhului Sfînt»; de aceea l-aŭ și gonit mai cu învierșunare boierî, pe cari-l împutinase prin măcel. Alexandru Vodă, fiul lui Mircea, fiŭ al acestuia Mihnea, a dăruit la Roma un epitaf (aier), cusut cu aur și mătăsuri după obiceiul răsăritean. Petru Cercel era socotit de Iesuiții cari lucrau și în Ardeal și în Polonia, ca un agent potrivit pentru scopurile lor de convertire. Petru Șchiopul, Domn al Moldovei, în acest timp, s'a plecat înaintea adevărului roman și, pe cînd stătea în pribegie la Nemți, el vorbea într'una de dorința ce are de a merge să sărute piciorul Sf. Părinte. Mitropolitul Gheorghe Movilă căzu și el în «eresul» lui Mihnea cu privire la purcederea Duhului Sfînt, primind vestitul adaos la Crez: *filioque*. Tot atunci trecuseră la catolicî Mitropolitul Moldovei, Anastasie, și Grigore episcopul de Roman, — amîndoi Vlădicî cari-și pierduseră cîrja. Atîția pretendenți se dau drept bunî catolicî. Decî până pe la 1600

se văd adese ori înnaintări ale Bisericii romane pe pământul nostru.

Dar trecerile acestea la catolicism sau sprijinirea de către Domni a acestei religii sînt mai mult de natură diplomatică, Laţco e îngropat în biserica ortodoxă a Rădăuţilor, şi nu e nici-o dovadă că Laico ar fi fost dus după moarte la vre-o biserică a catolicilor. Se arată la Snagov locul de odihnă a lui Ţepeş. Dacă Mihnea-cel-Rău ar fi murit în ţară, în loc să fie ucis în Sibiul-catolic de la începutul secolului al XVI-lea, el ar fi fost aşezat lângă tatăl său. Alexandru-Vodă a fost înmormîntat la biserica lui, ortodoxă, din Bucureşti. Pretendenţii erau de legea celor pe lângă cari cerşiau. Iar Mitropolitul «catholic» Movilă a clădit mănăstirea Suceviţei, şi nu s'a deosebit prin nimic, în toată pătoria lui, de cei ce stătuseră înnainte de dînsul.

Deci temeiul era ortodoxia. Mai presus de dînsa plutia însă în mintea tuturor, fără deosebire, ideia marii comunităţi a creştinilor, cari se pot înţelege, cu toată deosebirea de confesie şi de rit, şi au datoria să se sfătuiască şi să se ajute. Această idee fusese impusă de primejdia unei cuceriri a tuturor din partea Turcilor. Aceştia se înfăţişau în ochii Domnilor şi boierilor noştri așa

de îngrozitor, nu numai pentru dorința lor de a cotorpi, pentru cruzimea și lăcomia lor, ci și pentru că, fiind păgîni, ei tăgăduiau adevărul adus pe lume de Hristos și strigat de pe înălțimea crucii sîngerate, pentru că ei amenințau necurmat nimicirea legii creștine. Turcii și prietenii, ocrotiții lor, aceia sînt dușmanii omului care trăiește în acest timp potrivit cu idealul, cu cerințele morale ale timpului său.

Boierul Vlad, care se ridică la Domnie împotriva lui Mircea-cel-Bătrîn, cu ajutorul Turcilor, cade în curînd, fiindcă cine ar fi putut sprijini cu inima neîndoită pe omul păgînilor? Ceva mai tîrziu, Radu Pleșuvul, Domnul Turcilor, e învins de fratele său Dan, Domnul sprijinit de creștinii din Ungaria. Alexandru-Aldea se crede dator a lămuri pe toți că numai «frica» l-a făcut să se supui Turcilor. O înțelegere cu aceștia aduce moartea lui Vlad Dracul. Țepeș se apără și el odată, că numai pentru că e slab a fost silit să părăsească pe creștini, dar pe urmă cu ce bucurie vestește el că a început lupta cu dînșii pentru «țerișoara» lui, iar, nu mai puțin, «pentru toată țara creștinilor dreptcredincioși!» Petru Aron al Moldovei se sfătuiește cu toată țara, pentru a se putea dezvinovăți, orîcînd, înaintea de a da bir Tur-

cilor. De la început, Ștefan-cel-Mare se înfățișează ca al doilea «luptător pentru creștinătate», după moartea celui lalt mare Român și mare creștin al veacului al XV-lea, Ioan Corvinul, căruia ai noștri i-au zis totdeauna *Iancu-Vodă*. Pe Domniil munteni, Radu-cel-Frumos, cei doi Basarabi, Vlad Călugărul, el îi desprețuiește ca făpturi ale Turcilor. După biruința cea mai mare a vieții sale, cea de la Podul Înalt, în 1475, Ștefan încheie astfel vestea de biruință pe care o trimise la toți domniil creștinii ai lumii: «Cînd am văzut noi oastea cea mare, ne-am sculat vitejește cu trupul și armele noastre, și li am stătut împotriva, și, cu ajutorul lui Dumnezeu celui atotputernic i-am învins strașnic pe acei dușmani ai noștri și ai creștinătății întregi, și i-am prăpădit, și i-am călcat în picioare». Solii biruitorului pentru crucea răsăriteană merg prin orașele în care se înalță de-asupra bisericilor crucea latină, care nu i se pare lui, ca Bizantinilor din 1453, un semn de jignire și de dușmănie. Gîndul din urmă al lui Ștefan e să primească din nou, împreună cu Apusul întreg, unit pentru credință, lupta cu Turcii, dușmanii tineretelor sale, răpitoriil cetăților sale Chilia și Cetatea-Albă. Peste un veac aproape, cuvîntul de «creștin» e pe buzele

lui Mihai Viteazul, care scapă pe cîtiva ani pămîntul său de robia păgînilor. În țara Moldovenilor, cari uciseseră pe Ștefan Lăcustă, nepotul de fiu al lui Ștefan-cel-Mare, pentru că-l știaū venit de la Turci, îl bănuiaū prieten al lor și chiar părtaș de lege cu dînșii, și cari goniseră pe Ilie-Vodă Rareș Turcitul, — Petru Șchiopul părăsește Domnie și țară și fuge în Apus, pentru ca să nu i se turcească băiețelul.

De acum înnainte iubirea de creștinătate începe să mai aibă un înțeles. Cine ține la creștinii în Țara-Românească înseamnă că dorește cucerirea de către Austriaci, iar, în Moldova, prieten al creștinilor sau prieten al Polonilor e tot una. Țerile noastre nu mai pot sta de sine, și numai puținii dintre boierii aū o minte așa de înțeleaptă și cum-pănită, încît să judece că, prin dibăcie și bună socoteală, poate trăi mai departe și cel slab, în loc să fugă de supt o ghiară supt alta. Un Miron Costin scrie despre răscoala lui Gașpar Gratiani cu Polonii: «De lăudat este fiecare Domn să ție de spre partea creștinească, că această țară, căci trăiește în statul său așa până acmū, pentru țerii creștinești stă până astăzi în rîndurile sale, însă cu înțelepciune, nu fără socoteală

și fără temeiu, ca, în loc de folos țerii, să aducă peire, cum s'aū prilejit și în vremile noastre în cîteva rînduri, de adusese a mulți nesocoteala și nebunia mare cumpănă acestuī pămînt. Dar, mai tineri, mai focoși, mai ușurateci decît dînsul, cei mai mulți dintre boierii amînduror țerilor judecaū altfel.

Pe vremea Movileștilor, Moldovenii erau bucuroși de ocrotirea Polonilor, care nu li-a adus nici-un sprijin, nici-o creștere în cultură, ci numai un bir mai mult, și multe ruinătoare tulburări pentru Domnie. Tot în această epocă de după Mihaī Viteazul, cei mai inimoși și mai viteji dintre Muntenii se plîngeaū că Radu Mihnea, Domnul pus de Turci, nu e în zădar fiul lui Mihnea Turcitul și că-și ține pe lîngă dînsul o sumă de rude turcești, răcînd țara de batjocură. Să li vie Domn de la Împăratul creștin! Peste cîteva zeci de ani, acești creștini înflăcărați avură bucuria să vadă marea înrîurire pe care Ardealul o avu asupra țerilor noastre pînă prin 1660.

De aici înnainte, iarăși creștiniī, spre cari se înnalță nădejdele, sînt cuceritoriī ce se așteaptă. Creștinătate și neatîrnare se înlătură una pe alta: a fi cu creștiniī înseamnă a fi supt creștinī. Grigore Ghica, iubitor de

creștinii, trădează și față de Imperialii și față de Poloni; el se face a trece la catolicism și numește Leopold, după Împăratul, pe un fiu al său născut în Imperiu, dar la urmă el nemerește totdeauna la Constantinopol, unde i s'a și sfârșit viața. Ștefan Petriceicu, boier încă tânăr, bun, dar cam slăbuț de minte, face tot așa, însă din tabăra Polonilor el, mai puțin dibaciū și mai cinstit, nu mai nemeri drumul la Țarigrad, ci, după 1683—1684, când se ivește pentru ultima oară ca Domn trecător prin voia Polonilor, el trăiește în întunec, ca o jertă a ideii creștine. Și alții dintre Moldovenii, Hincul, Durac, cari se ridicară împotriva lui Duca-Vodă, Hijdău, Drăguțescul, visează tot cucerirea polonă. Miron Costin și alții se ascund în Polonia, cum se ascunsese odată un Nistor Ureche, și acolo Miron, ca un cărturar, scrie Polonilor în versuri și în prosă, arătându-li în chip ispititor prețul ce ar avea pentru dînșii Moldova; el pune odată în scris și condițiile în care boierii moldoveni ar fi bucuroși să se supuie regelui. Când Polonii atacă la rîndul lor pe Turci, Sobieski găsește în amîndouă năvălirile sale în Moldova, la 1686 și la 1691, oamenii bucuroși că pot să primească în țara lor Craiū creștin. Moldova-de-sus rămîne în stăpînire po-

lonă, și toată mazilimea tânără, precum și mulți dintre boierii de aceiași vrîstă, aleargă cu bucurie supt steagurile «rohmiștrilor» și «horanjilor» regalî. Cel mai mare viteaz din toată Moldova, Turculeț, slujește la Poloni.

Pe atunci, Șerban Cantacuzino, Domnul muntean, intră în înțelegere cu Nemțiî, ca să li închine țara și, dacă ei ar fi cerut mai puțin și ar fi vrut să dea mai mult, se ajungea la o învoială. De pe la 1690 înnainte apoi, și Moldoveniî și Munteniî încep a cerca lucrurile la Moscova, unde se ridica o mare putere creștină, cu un alt Împărat.

Acesta e însă ortodox, și acum începe o a treia perioadă în desfășurarea ideii creștine. Ea se preface în *ideie ortodoxă*.

Chiar după ce Petru-cel-Mare, Țarul rusesc, se opri la Iași (1711), în calea care socotia el că se va opri numai la Constantinopol și care fu întreruptă de înfrîngerea de la Stănilești, ochii Romînilor mai căutară un timp cu încredere pe Austriaci. În tot timpul Domniei lui Brîncoveanu, aceștia își păstrează prietenii lor în Țara-Românească. La începutul unui nou război cu Turciî, o partidă munteană li dă în mîină pe Domnul fanariot, *turcesc*, Nicolae Ma-

vrocordat; ei se bucură din toată inima când Austria păstrează măcar Oltenia, unde cîrmui un timp ca Ban căpetenia partidei, Gheorghe, fiul lui Șerban Cantacuzino. Dar administrația cea nouă a Olteniei nemulțămii pe toată lumea, mai ales pentru că nu ținea în samă datinile și exploata țara fără cruțare, pentru Vistieria împărătească. În Moldova Vasile Ceaurul încercă să pregătească lui Mihaï Racoviță soarta lui Mavrocordat, însă nu izbuti. În 1739, Oltenia fu dată înapoi în mîinile Domnului de la Bucureșii. De atunci Austriacii și-au pierdut însușirea de represintanții ai ideii creștine, rămîind numai cu aceia de cuceritori. Și ei se îngrijiră a dovedi aceasta, rășluind, în toate formele diplomatice, Bucovina noastră, cu Suceava și Putna, Scaunul și mormîntul lui Ștefan-cel-Mare, la 1775. Ei mai veniră odată la 1788-91: Domnul moldovean, Alexandru Ipsilanti, se lăsă prins de dînșii, iar unii boierii muntenii îi chemară în țara lor. Între aceștia era și poetul Văcărescu. Dar la plecarea lor, în 1791, nimeni nu li-a plîns pe urmă. Se știe că, pe timpul războiului Crimeii, am mai avut, în amîndouă țerile, o administrație militară austriacă, dar bucurie pentru dînsa n'a mai avut, data aceasta, chiar nimeni.

Dragostea pentru Ruși a ținut mai mult, de hatîrul ortodoxiei lor, care încălzia de o potrivă pe țeran, pe cleric,—mai ales pe cleric, care era bucuros să iasă înaintea străinului pentru a-î stropi cu aghiazmă mondirul și a întinde crucea păcii buzelor din cari ieșia urletul lăcomiei flămînde — și pe boier. Ea se întinde de la 1711 până la 1830,—vre-o sută de ani.

În 1711, purtarea Rușilor fusese cuviincioasă, de la Împărat până la cel din urmă ostaș. Rușii pierdură însă mult prin neizbîndă, așa de mult, încît până și Țarul era să fie prins de Turci. A doua oară, în 1739, a fost, din potrivă, în Moldova — căci mai departe n'au trecut oștile, jaful cel mai strașnic din partea tuturor. La 1769-74, Rușii au stat în amîndouă țerile șese ani, luînd provisiu, ostași, daruri, petrecînd cu boierimea, și la urmă ei lăsară pe Austriaci a lua Bucovina. În 1788-92 — al patrulea război — ei caută a pune în fruntea amînduror țerilor pe Potemchin, amantul disgrățiat al Țarinei Ecaterina a II-a. Dar nu pentru Potemchin-Vodă se jertfia toată lumea la noi! În 1806-12, apostoli și arhangheli ortodoxiei ne anexară formal și, siliți să-și părăsească prada, ei plecară cu Basarabia în gură. Nu pentru aceasta se jertfise încă odată toată Romînia

de la Dunăre! În 1828-34, ei striviră țărâ-nimea noastră, puind-o să tragă cărele ca boii și lăsându-i, după cuvîntul uneia din că-peteniiile oștilor împărătești, «numai ochii ca să plîngă»; pe boierii îi struniră și umiliră în tot felul, zvrîlindu-li în aier prin cizma lui Joltuhin ișlicul, semnul boieriei. Nu pentru aceasta sîngeraserăm iarăși! În 1853, Rușii pătrunseră din nou peste Prut ca să rămiie, și numai Europa, unită în potrive lor, îi aruncă înapoi, învingîndu-i în Crimeia; ea ni dădu înapoi Ținuturile de jos ale Basa-rabiei. În 1877 am scăpat țără îndoială la Plevna pe marele-duce Nicolae de soarta generalului Curopatchin, iar ca mulțămită ni se smulse și acea zdreanță băsărăbeană, — lucru ne mai pomenit în analele alianțelor dintre State.

Ideia creștină în ultima ei formă, orto-doxă, murise pentru vecii vecilor, și în min-tea bătrînului celui mai evlavios.

II.

În veacul al XV-lea mai ales, Europa apu-seană începu să vadă ceva în afară de ho-tarele impuse de religie. În cugetarea, sim-țirea și arta lumii vechi, ea descoperi o bogăție, o frumuseță și un folos care-i fu

seseră ascunse până atunci. Cercetări se începură cu privire la acest trecut așa de îndepărtat, limbile clasice fură studiate pretutindeni, în toate ramurile vieții sufletești a popoarelor nouă se imită cu străduință anticitatea.

Mișcarea aceasta, care se dovedi neasămănat de roditoare și aduse cu dînsa altă literatură, altă artă, la urmă chiar, altă știință și un fel de filosofie necunoscut până atunci, se putea întinde în Răsărit numai acolo unde limba latină mai ales era bine cunoscută, ca una ce fusese de la început limba Bisericii și a Statului. Decî, Ungaria și Polonia, spre marea lor fericire, se împărtășiră de Renaștere, noi însă, cari întrebuițam limba slavonă în dregătorii și în slujba dumnezeiască, nu. Am păstrat încă vre-o sută de ani o literatură săracă, mărgenită la operele curat religioase, și, acestea neputînd fi originale, la traduceri mai mult sau mai puțin bine făcute.

Încă o urmare a Renașterii era aceia că viața romană, mult mai bine cunoscută decît cea grecească, era admirată și imitată în tot felul. Numele italiene, germane, franceze, ungurești chiar și polone, se pretăceau așa incît să sune latinește; localitățile geografice erau preschimbate în același sens.

Toți căutați să-și puie în legătură începuturile țerii și neamului cu vremile strălucite ale Romanilor sau ale Grecilor. Până și Turcii ieșiră coborâtori ai lui Teucer din Eneida lui Vergiliu, și nu li se mai zise altfel decât *Teucrici*; Francesii, urmași ai Francilor, ar fi avut de strămoș pe un Francus; Secuții din Ardeal erau *Seculi*, *Siculi*, deci Sicilianii. Și cam tot de astea.

Unii feciori de boierii pribegii învățau însă în Polonia, pe cărți latinești care vorbeau înaintea de toate despre Roma. Ei au trebuit, firește, să facă apropierea între numele de «Rumîn», între limba «ruminească» și, Romanii; asemănarea de limbă li se impuse încă de la început. Pe atunci nu se putea face deosebire între originea poporului și originea limbii. Limba era învederat venită din cea latinească; noi cu toții nu puteam fi decât Latini. Și astfel de odată se ridică perdeaua greoaie de despreț, de sărăcie și umilință care ne acoperia. Aureola Romei încunjura fruntea țeranului rob, a boierimii supusă tuturor poftelor turcești. Ori ce-am fi ajuns să fim, era ceva așa de mare să avem o obârșie romană!

Înainte de orice altă sarcină, această obârșie trebuia luminată. Și pentru noi, dar mai ales pentru acei străini cari se deprin-

seseră prea mult a vorbi despre «barbaria» *Valahilor*.

Încă de pe vremea lui Vasile Lupu, Grigore Ureche, ucenic al școlilor latinești din Polonia, scrie: «De la Rîm ne tragem și cu a lor cuvinte ni-î amestecat graiul». Din scriitorul italian Enea Silvia Piccolomini, din veacul al XV-lea, el mai culege știrea că ar fi fost pe aici cîndva un Flaccus, «Hatman rîmlenesc», pe care, firește, Enea Silvio îl crease el, pentru ca să-și lămurească numele de «Valahî». El se oprește însă aici, urmînd apoi cu istorisirea pe românește despre Domniî Moldovei, și numai despre ei.

Miron Costin, din generația care urmează pe a lui Ureche, știe mult mai mult: găsim la el, la un loc cu o mulțime de nelămuriri și greșeli, mai toate elementele trecutului roman. De și scrie numai despre Moldoveni, acest boier inimos și cărturar cuprinde cu privirea în cercetarea celor d'întăiu începuturi și pe ceilalți Romîni — până la Aromîniî Balcanilor. Pe toți îi hotărăște că sînt adevărații Italieni.

Și iată că un om care nu învățase la Poloni, ci în Italia însăși, la Padova, unde mergeau mulți Răsăriteni, — Constantin Stolicul Cantacuzino, prinde a povesti și el, tot

Înnainte de anul 1700, despre Traian și Împărații Romei, ce au domnit și asupra Daciei strămoșești. Mai limpede, mai sigur și mai bogat decât Miron Costin, pe care nu l-a cunoscut, el vorbește despre cea d'întăiu întemeiere în aceste părți, pe care Moldoveanul o numise «descălecatul» sau coborîrea și colonizarea cea d'întăiu.

În sfârșit, spiritul Renașterii e primit de Dimitrie, învățatul fiu al lui Constantin Cantemir, prin lecțiile unui Grec cu știință de latinește și care învățase și el în Italia. Căutând cu sîrguință în tot cursul tinerețelor sale, el fu în stare să scrie după așezarea sa, ca pribeag domnesc, în Rusia cea mai întinsă lucrare despre timpurile vechi ale istoriei noastre, *Hronicul Romîno-Moldo-Vlahilor*. Pentru el nu mai e nici-o îndoială că sîntem Latini, ba încă nimic nu ne-a clintit vre-odată de pe pămîntul cîștigat de legiunile lui Traian.

Acești oameni — la cari se poate adăugi și un harnic întregitor și compilator, Nicolae, fiul lui Miron Costin, — lucraseră mai toți deosebi, fără a se cunoaște sau a se răzîma unul pe altul, pornind toți de la același izvor, studiile zise umanistice, pe care le începuseră oamenii Renașterii.

Cetitorii pentru astfel de lucruri erau însă de tot puținii pe atunci: câțiva boieri numai. Cetitorii obișnuiți, ceva mai mulți, cu deosebire preoții, se mulțămiau cu citirea cărților sfinte. Decî nici-una din aceste cronici nu s'a tipărit, și o bucată de vreme ele au fost cu totul uitate.

Pe atunci însă, o parte dintre Romîni din Ardeal trecuseră, după îndemnul Iesuiților, la Biserica Romei, cu care se *uniseră*. Ei își păstraū limba de slujbă, datinile bisericesti, însurătoarea preoților, dar în dogmă erau una cu Roma. Școlile catolice din Sîmbăta-Mare, în Ungaria, din Viena și din cetatea Papilor erau deschise acum învățăceilor romîni, cari plecaū, cu deplină cunoaștere a limbii latine, din Blaj, reședința noului episcop unit.

Din Viena și Roma se întoarseră decî prin anii 1770-80 trei tineri călugări, Samuel Clain, Gheorghe Șincai și Petru Maior, cari n'aveau de loc hotărîrea de a trăi îmbrăcați în rasă la mănăstire. Toți trei aveau aceleași gînduri: *să dovedească originea romană*, la cunoașterea căreia ajunseseră înainte de a fi citit cronicile moldovenești și muntene. Dar prin cărțile pe care le alcătuiră, ei merșeră mai departe decît aceștia. Literele cirilice obișnuite pînă atunci trebuiau părăsite cu încetul, limba trebuia

să fie scrisă cu litere latine și astfel încît totdeauna să se poată recunoaște cuvîntul latinesc de la început. În sfîrșit, sunetele «străine», vorbele «străine» trebuiau părăsite măcar în scris.

Un alt lucru nou e tipărirea acestor cărți. Prin școlii bisericești, prin școlii de Stat, prin școlile întemeiate dincoace de munți în cursul veacului al XVIII-lea, de Domniî zîși «fanarioți», cercul de cetitori se lărgise foarte mult. Pentru toți acești oameni se tipăriră pe rînd două cărți ale lui Petru Maior, dintre care una fu confiscată, și «Dicționarul de Buda». Acest dicționarîu de etimologii, arătînd adecă de unde vine fiecare cuvînt, n'a putut să aibă mare răspîndire. Din potrivă, toată lumea a cetit «Istoria pentru începutul Romînilor în Dacia», care a avut două ediții în vre-o zece ani. Aceasta a fost de acum înainte *Biblia ideîi latine*. Și dascălul Lazăr din Avrig, care a venit în 1817 la noi de a întemeiat cea d'întîi școală națională în București, credea în această Biblie.

Supt înrîurirea acestei mișcări s'a format un număr de tineri din Ardeal, ca Ioan Maiorescu, Papiu Ilarian, August Laurian, Simion Bărnuțiu. Întemeiați pe mîndria latină,

ei au făcut mișcarea de la 1848 în Ardeal, pe care au organizat-o după tradiții romane și au descris-o într'o limbă latinisată. Toți au trecut, înainte sau după 1848, dincoace și au stăpinit învățămîntul. Ioan Maiorescu e întemeietorul școlilor craiovene, Laurian al celor din București și apoi al școlilor Moldovei întregi, Bărnăuțiu, al școlii de drept din Iași. Ceî din țară, un Gheorghe Asachi în Moldova, un Ion Rădulescu, zis Eliad, în Țara-Românească, au crezut, cu toată puterea sufletului lor, în originea latină pe care a și cîntat-o, în versuri frumoase, cel d'întîi, care și el învățase la Roma, dar n'au primit ideia prefacerii limbii pe latinește, ba nici chiar scrierea cu singurele litere latine. Eliad e autorul unui sistem de scriere mixt, care a dăinuit cîțva timp și a fost primit și în Moldova.

Astfel se ajunse la anul 1860, cînd acum ființa o Romănie unită. Academia Romîna din București fu înființată. Cea d'întîi grijă trebuia să-î fie formarea limbii literare, ca și cum limba literară n'ar fi fost de mult formată, încă de pe vremea tipăriturilor bisericești, rămîind să se adauge, firește, potrivit cu timpul, neologisme științifice. Laurian și elevul lui, Massimu, căpătară grija

dicționarului. El apărură în două volume mari, și stîrni o adîncă uimire. Limba era *curățită*, luîndu-i-se jumătate din cuvintele ei. Celelalte erau cu totul schilodite, ca să li se vadă mai bine originea latină.

Pe atunci se învăța în școli istoria Romînilor a lui Laurian, care începea cu Romul și Remu și dădea anii după fundarea Romei. În Ardeal stăpînia științificește canonicul blăjean Timoteiū Cipariū, care, de și un bun cunoscător al limbii vechi și un înțelegător al dezvoltării ei firești, scria într'o ortografie de paradă, și mai mult cu vorbe «strămoșești».

Școala latină n'a putut merge mai departe în ceia ce privește limba. În studiile istorice ea s'a păstrat încă multă vreme, de și slăbită. Iar ceia ce a rămas mai mult din ea, a fost părerea că noi sîntem Latini, că avem spirit latin, că sîntem frați buni cu toți Latini. De aici urmă neapărat iubirea pentru Franța, sora noastră mai mare: iubirea limbii ei, imitarea acestei limbi — Eliad însă voiă mai bine imitarea limbii italiene —, primirea în românește a oricărui cuvînt franțuzesc, în știință ca și în literatură, hrănirea literaturii românești «incepătoare» cu cea francesă, emigrarea la Paris. În latinismul lui Laurian trebuie să se

caute, nu numai originea franco-românei în care a scris un Mihail Zamfirescu, dar și a model literare franceze, căreia un Bolintineanu, un Alecsandri chiar i au slujit toată viața lor, și a ideilor politice și culturale care au domnit zeci de ani la noi; în sfârșit, și a tuturor împrumuturilor nesăbuite și caraghioase pe care «sora mai mică» s'a crezut datoare să le facă la «sora mai mare».

Primirea exuberantă pregătită la București studenților italieni, ovațiile în mijlocul cărora d. de Gubernatis și-a făcut intrarea la București — precum astfel de ovații s'au cheltuit și cu cite un astfel de om ca «sarul» Péladan sau ca d. Léo Claretie, ziarist, nepotul unui scriitor bine cunoscut —, visita la Roma a unui grup românesc ce cuprindea toate elementele comicului, călătoria din urmă, bogată în nemulțămiri, care s'a făcut, nu în Italia, ci *prin* Italia pentru a se ajunge la Roma, toate sînt ultime urmări ale curentului latinist decăzut. El a început deci cu Samuil Clain și s'a mîntuit cu Badea Cîrțan.

Dar, dacă te uiți bine, vezi și alte forme ale aceleiași direcții.

În istoria românească, în cugetarea Romînilor despre ei înșiși, în politica lor a fost,

până în anii nouăzeci, o ciudată iluzie, care ni-a ajutat la multe, dar la mult mai multe ni-a stricat. Ajunsesem a ne crede de o samă cu părinții noștri Romani și uitasem de mult cât putem într'adevăr. D. Hasdeu spunea, într'un curs la Universitate, că de fapt noi sîntem în stăpînirea unui Imperiu; în numele lui Traian, August Laurian afișa pe pereții tuturor școlilor primare ale României o hartă a Daciei de mine, și poetul Macedonski hotăria că

Roma noastră e 'n Orient:
Constantinopol capitală.

III.

Dar iată că un nou curent se ivise. El se luptă întâiu cu împrejurări foarte grele, oprit în loc de alte curente, amestecat uneori cu ele. Amestecul ajunsese la o anumită dată așa de puternic, încît curentul inițial părea pierdut. O altă generație, pornind de la alte considerații, l-a înviat și a reperi-sintat ideea conducătoare cea bună, atîta timp cît i-au îngăduit puterile. Apoi iarăși s'a părut că biruința se apleacă în partea curentului grandoman, fără conștiință de trecutul, de viitorul, de chemarea noastră, gata a se închina la toți idoli neamului străin.

Apoi el s'a întărit din nou, și el chiamă astăzi la sine pe toți oamenii iubitori de țară și de neam, pe toți oamenii cinstiți și cuminiți, pe toți oamenii de ispravă.

Să urmărim și dezvoltarea acestei idei conducătoare.

Asachi și Eliad nu trecuseră cu totul în legiunea latiniștilor, dar nici unul, nici altul n'a mai păstrat de la o vreme legăturile cu poporul lor și au ajuns răpede a nu-l mai înțelege și a nu-l mai putea călăuzi. Asachi tipăria reviste cu text frances în fața celui românesc și nu mai răspingea nici-un neologism frances. Eliad profetisa, făcea comentariile ale Bibliei, se asemăna cu Hristos, și îndată prinse a biîgui într'un fel de romîno-italiană pe care n'o mai cetia nimeni.

Alți scriitori, cari față de dinșii erau niște tineri, lucrau însă, mai ales în Moldova, pe o altă temelie. Adevărata cercetare a trecutului o începură, mai în același timp, Munteanu Bălcescu, care trăi puțin, și marele Moldovean Mihail Kogălniceanu. Cronicile, documentele, care erau și *minunate îndreptare de limbă și păstrătoare ale cugetării adevărat românești a trecutului*, ieșiră la iveală. Al. Russo, Vasile Alecsandri scot la lumină poesia poporului. Pornind de la cu-

noștința acestor izvoare, se înjgheabă o literatură nouă, care numără, în aceeași generație, și pe cumpătatul și clasicul novelist Costachi Negruț (Negruzzi). Într'o generație următoare, se adaugă la dînsa Alexandru Odobescu. Dintre și mai tineri, școlarii ai Germaniei anilor 1860, întorși în țară, întemeiază «Convorbirile literare». Slavici dă graiul firii țeranului ardelean. Miron Pompiliu tipărește cîntece ardelenestii. Gane spune pe înțelesul tuturor poveștii din Moldova. Ispirescu țese din nou firul basmelor muntene, și minunatul povestitor Creangă înfățișează satul moldovenesc. Alecsandri se alipește la mișcare, dar nu cu totul, păstrînd unele păcate și lipsuri ale trecutului. Însă un tînăr care învățase prin toate țerile românești, în Moldova, la Cernăuți, la Blaj, care stătuse la Viena în mijlocul studenților romîni de pretutindene, care fusese suflerul lui Pascali la București, un tînăr moldovean din pragul Bucovinei, cu multe cunoștinți generale și cu cele mai adînci cunoștinți românești ce se pomenise pînă atunci, Mihail Eminescu, adună în sine toată bogăția de cugetare și simțire a neamului și pe o înaltă gamă de modernitate cîntă în cel mai frumos grai românesc. Acel care călăuzise din capul locului mișcarea, d.

T. Maiorescu, recunoscu de la început pe fruntașul literaturii nouă.

«Convorbirile» au avut vre-o douăzeci de ani de strălucire. Apoi revista se strămută în București, și mulți dintre cei mai însemnați colaboratori ai ei intrară în politică, fără a putea face să învingă aici alt spirit. În București terenul rămăsese al altora, iar în Iași după plecarea «Junimii» se instalează socialismul «Contemporanului». Generația tânără primi cu cea mai mare bucurie activitatea critică a d-lui Dobrogeanu-Gherea, care îndreptă literatura românească spre ideale care nu sînt și acelea ale poporului românesc. În același timp se ivia, printr'o înțelegere greșită a unor anumite modele, dar mai ales printr'o adoptare a spiritului boulevardier frances și prin amestecul în literatură al multor Evreii sceptici, o nouă literatură satirică, fără îndreptățire, fără țintă, fără cruțare, ridicîndu-se din noroiul pornografiei numai pentru a mușca prin insulta personală. În jurul unei biete reviste ciudat scrise, se adunaseră tinerii ce-și ziceau decadenți, cîntăreții ai ticăloșiilor sociale și ai rătăcirilor bolnave, în care poate cădea simțirea omenească. Glasul limpede al celor trei fruntași noi, armonicul povestitor și pătrunzătorul critic social I.

L. Caragiale, înfloritul stilist, bogat în icoane nouă, Delavrancea și poetul atât de intim și de simplu Vlahuță, nu era ascultat decât în unele cercuri. Revista pe care o căuta mai mult publicul, *Revista Nouă*, a d-lui Hasdeu, nu făcea alegere și nu cerca să determine nimic, în nimic.

Lucrurile s'aũ schimbat astăzi. Încă odată s'aũ revãrsat asupra scriitorilor comorile trecutului și comorile poporului. Atingerea între Români din toate părțile s'a făcut zilnică, sinceră, de un mare folos pentru cugetarea lor. Universitățile s'aũ înãlțat mai sus decât vechiul rol de a pregăti profesori, și vreaũ să îndrepte viața timpului. Zidurile dintre literatură și ramurile vecine se dărãmă și îngãduie o simțitoare îmbogățire a celei d'intăiũ. Trei reviste ale celor mai tineri, «Sãmãntorul», «Luceafãrul», «Fãt-frumos», luptă în acelaș sens, și ele aũ dat literaturii de astăzi pe un Iosif, un Sadoveanu, un Goga, un Sandu, un Ciocîrlan, un Cerna, un Vilsan.

Și acum mișcarea nu se oprește aici. Toată viața românească e prinsă de dînsa, și, cu toate împotrivirile de astăzi, ea va izbuti să prefacă tot. Originalitatea ei binefăcătoare stă într'aceia că ea nu nãscocește, nu adauge

și nu falsifică nimic, dar nu lasă să-și scape din vedere nici-una din însușirile, din putințele de dezvoltare ale neamului. Puterile adevărate de astăzi, moștenirea cea bună a trecutului, tot ce are poporul românesc în stăpînirea și la îndămîna sa trebuie a fi întrebuințat. Scopul nu mai e acela de a ne asemăna cu unii sau cu alții, de a ne întrece cu Romanii de odinioară sau de a ne ținea pe urma Francesilor. Nu voim a fi un Stat modern oarecare, de o precocitate și îndrăzneală care să uimească lumea. Dorințele noastre sînt mult mai modeste, dar mult mai ușoare de tîlmăcit în faptă sigură: avînd conștiință de ceia ce sîntem, simțindu-ne Romîni mult mai mult decît coborîtorii ai Romanilor și chiar decît cetățenii ai Romăniei, voim, în cea mai strînsă legătură cu tot ceia ce a fost sănătos în trecut, să clădim cu mijloace românești civilizația românească pentru toți Romîni.

III.

DEZVOLTAREA
HOTARULUI ȚERIÎ-ROMĂNEȘTÎ ȘI MOLDOVEI

Dezvoltarea hotarului Țerii-Românești și Moldovei.

I.

Țară-Românească a numit Românul, și nu-mește încă, tot Ținutul pe care-l locuiește el, acela în care-și pune munca de plugar său în lungul și în largul căruia își mână turmele. Acest. pământ putea fi supus în parte, odinioară, Bizantinilor, Bulgarilor, Ungurilor, Tatarilor și Rușilor din Haliciu, iar astăzi Turcilor, Rușilor, Austriecilor și Ungurilor,

*paese divino per sette destini,
in sette spezzato da sette confini,*

*«o țară divină prin șapte ursite
In șapte sfărmate de șapte hotare»,*

cum cânta poetul despre alt popor, al său, care a isbutit însă a-și face la loc unitatea națională și în forma politică, — dar el rămânea tot «Țara-Românească».

Până pe la anul 1300, această Țară nu

dăduse încă un Stat. Romînii trăiau numai supt stăpînireă uşoară a cnezilor sau juzilor, mai sus de cari erau Voevoziî. Cîţiva dintre acei ai Țerii-Româneşti: Ioan, Farcaş, Litovoî, Seneslaû, la dreapta și la stînga Oltului, sînt pomeniți încă înnainte de anul 1250. Se vede din cele spuse în întărireă de către Papă a unui privilegiu regal unguresc pentru cavalerii Ioaniți, cari erau ispitiți să se așeze la noi, că pămîntul cnezilor și voevozilor olteni mergea de la Țara Hațegului până în Dunăre, și se pomenesc și pescăriile de la Celeiû și cetatea Severinului, — aceasta stăpînită de Unguri. Dincoace de Olt, din potrivă, nu se înseamnă nici-o localitate și nici-un hotar.

Pe acea vreme Unguriî aveau în mîna lor o parte din pămîntul ce era să fie mai tîrziu Moldova. Districtele Bacău și Putna de astăzi erau atunci ungurești, avînd locuitorii unguri, aduși din Secuime și din alte părți, preoți unguri și căpeteniî ostășești pentru regele Ungariei. Capitala acestei provincii era Milcovul, cetate așezată pe riul cu același nume, reședință a episcopului catolic.

În părțile de sus ale Prutului și Siretiului se întemeiasă țara *rusească* a Galiției sau a Haliciului. Până departe în jos, cursul acestor riuri era în mîna regilor Rusiei-Mici sau Rusiei-Roșii. Cînd regatul rusesc se desfăcu,

cnezii, răsăriți pe urma lui, stăpîniră nesigură, potrivit cu vitejia lor și cu împrejurările timpului în care trăiau. Supt înriurirea galițiană, o sumă de sate se întemeiară, cu acele nume rusești în -ăuți (corespunzător lui -ouț,-owce), ce se află încă răspîndite peste toată Bucovina, peste județele Dorohoiu și Botoșani și partea de sus a Basarabiei.

Șesul de peste Siretiu ajunsese pe la 1240 în mîna Tatarilor Hordei de aur. Ei n'aveau nici-o administrație a supușilor lor, ci se mulțămiau a strînge de la dinșii birul și a primi daruri. În atîrnarea Tatarilor se poate să fi fost și o bună parte a Țerii-Românești, tot șesul adevărat: Brăila, Ialomița, județele celelalte de la Dunăre. Mai mult sau mai puțin neatîrnate, oricum, scăpate de copleșirea tătarească, erau plaiurile. Cele oltene aveau în fruntea lor juzi, dintre cari cei mai mari purtau numele de Voevozi. De la anume juzi vechi cred că vin numele județelor Mehedinți, Vilcea și Romanați, toate dincolo de Olt: în adevăr, se zice județul Mehedințului, al Vilcei, al Romanațului, și Mehedinț e un nume de persoană, ca și Vilcea, venit din Vîlcul (Lupul), ca și Romanați, asemenea cu care sînt unele nume sîrbești (Ruvaraț, Herligovaț, ș. a). În principatul de mai tîrziu al Țerii-Românești și în Moldova-de-jos

județele sînt numite după rîuri: Argeș, Olt (în Oltenia însă nu e un județ al Oltului, dar este unul al Jiului, desîncut apoi în Jiul de sus: Gorj și cel de jos: Dolj), Covurluiu, Putna. În Moldova-de-sus însă, numirea vine de la orașe: Bacău, Neamț, Suceava, Roman, Botoșani, etc. Moldovenii nici nu le-au numit județe, ci Ținuturi. Aceasta ne face a crede că acele județe n'au avut nici-o dată o însemnătate mai mare decît aceia a unei stăpîniri peste cîteva sate. Aici par să fi fost mai mult cetăți ungurești (Milcovul, Bacăul), cetăți domnești (Romanul), tîrguri galițiene (Siretiu, Suceava) și tovărășiile de sate, în felul cum aũ fost cele din Cimpulung, care aveau drepturile lor deosebite și plătiaũ un singur bir Domnului.

II.

Pe la 1300—30, Voevozii din Argeș izbutesc a dobîndi și Oltenia. Îndată, ei își ieau titlul de «Marî-Voevozi» și arată că stăpînesc «toată Țara-Românească». Aceasta vădește limpede gîndul lor, că nu recunoașteau adecă, pe tot pămîntul românesc, alt Voevod de o samă cu ei, alt cîrmuitor neatîrnat. Ei ieau în armele lor vulturul împărătesc al Bizanțului (dar cu un singur cap, nu cu două,

ca în stema bizantină). În haină, în pecetea cu două chipuri împărătești lângă un pom, ei se înfățișează cu această autoritate imperială asupra Românilor.

Pe la 1360 știm sigur că ei aveau și Brăila și Cîmpulungul și Argeșul și Slatina (privilegiul către Brașoveni din 1368). Peste douăzeci de ani ei trecuseră prin București și ajunseseră la Giurgiu, pe care-l întăriseră. Severinul li-l dăduseră Ungurii, după multe frământări. În fața Nicopolei turcești, la care râvnia, ei clădiseră Turnul lor, căruia-i ziceau «Necopoia cea Mică». Ba, supt Laico, ei luară o clipă Vidinul, iar supt Mircea puseră mîna pe Silistra și pe toată Dunărea-de-jos, precum și pe porturile dobrogene ale Mării. Ei moșteniseră deci și pe Țării bulgărești de la Apus și pe despoții bulgari de lângă Mare, Dobrotici și Ivanco.

Cuceririle Turcilor îi aruncară însă înapoi peste Dunăre. În același timp, o coborîre a Românilor din Maramureș luă «Voevozilor celor Mari a toată Țara-Românească» partea răsăriteană a Ținuturilor românești, pe care ei și le păstrău pentru dînșii.

Bogdan, Voevod maramureșean, trecu dincoace de munți pe la anul 1360. Sașii din Baia, așezați printre noi încă de pe la

1200, îi primiră bucuroși. Voevodul unguresc, din provincia regală, întemeiată din nou, de câteva zeci de ani, Sas, fiul lui Dragoș, fu bătut, și pământurile lui luate, până la Milcov. Dincolo de Siretiu, se ajunse la orașul cu acest nume și la Suceava, care trăiau de sine stătătoare.

Tatarii șesului au căutat să se împotrivească. Dar ei ieșiseră slăbiți din luptele cele lungi cu Ungurii. Românii i-au dat peste Nistru. Această apă rămase ca hotar, dar cele mai multe părți fură luate mai mult pustiți din minile lor.

Greutatea cea mare era însă cu Voevozii Țerii-Românești. Fiindcă ei stăteau sus, în capitalele lor de la Argeș și Cîmpulung, oamenii lui Bogdan Voevod li ziceau Muntenii. Acesta nu cutezase a lua același titlu ca Basarab și urmașii lui. El venia dintr'un pământ românesc, unde împărțirea se făcea după riuri. Venia într'un Ținut udat de riul Moldovei: el îl numi dar, «țara Moldovei». Însă pe această țară, înțelegea el și tot astfel și urmașii lui, s'o întindă cât mai departe în dauna Țerii-Românești.

Pentru aceasta se întrebuițea nesiguranța și slăbiciunea acestei țeri între moartea lui Laico și întărirea în Domnie a lui Mircea, deci prin anii 1370—90. Pe de o parte se

ajunse la Milcov. Alexandru-cel-Bun era pe pământul său până la râul Putna, în anul 1432, cum dovedește o scrisoare de știri ardelenescă. Fiul lui Alexandru, Ilie, face o danie unor moșneni din Vrancea. Decît nu încapă nici-o îndoială că înainte de Ștefan-cel-Mare Moldova-și atinsese hotarul sud-vestic. Vama se lua la Agiud pentru marfa ce trecea la Munteni, dar aceasta numai pentru că Agiudul era cel din urmă tîrg al Moldovei în aceste părți. Moldovenii și Muntenii își făcură cetăți la hotare: a celor d'întîiu se chema Crăciuna și era așezată chiar pe râul Milcov. Bacăul fu întărit, și aici stătu un timp, prin anii 1480, Alexandru cel Nou sau Sandrin, fiul lui Ștefan-cel-Mare, păzind hotarul. Linia de apărare munteană lăsa în prada dușmanului Rîmnicul-Sărat și Buzăul și se îndreptă după cursul Teleajinului, unde Domniile din al XV-lea veac făcură Teleajna; ceva mai departe era întărită Gherghița, care apăra Bucureștii, și ei, de alminterea, o cetate întărită, precum Teleajna ținea straja de spre Tîrgoviște.

Dincolo de Siretiul Moldoveniilor se întinseră iute pînă în punctul unde acest rîu, întorcîndu-se spre Răsărit, poate alcătui hotarul sud-estic. Că Bîrladul era loc de vamă, nu este altă dovadă decît faptul că la Bîrlad

se vămuiaă, pe acest drum de negoț, mărfurile ce mergeau în Țara-Românească. La Chilia și Cetatea-Albă, pe Dunărea-de-jos și pe limanul Mărei-Negre, fuseseră Genovesii, și în cea din urmă cetate ei rămaseră pînă dincolo de 1400. Domnii munteni stăpîneau însă, ca Bulgarii de odinioară, și un mal și cellalt al acestui curs de jos al Dunării. Moldovenii luară, în același timp de slăbiciune a fraților lor, și acest «pămînt bășărăbesc», și această Basarabie. Roman-Vodă își zicea: «Domn pînă la Marea-cea-Mare». Alexandru-cel-Bun înlătură orice urmă de stăpînire străină și el lasă urmașilor săi și cele două cetăți. Mircea al Țerii-Românești se împotrivi în zădar, năvălind odată în Moldova în potriva lui Iuga: moartea lui făcu din Alexandru-cel-Bun și din urmașii săi cei d'întîiu Domnii ai Romînilor. În toată perioada neatîrnării, «Marii Voevozi a toată Țara-Românească» a rămas de aici înnainte pe planul al doilea.

După moartea regelui unguresc și polon Ludovic-cel-Mare, ficele sale Maria și Hedvigia, avînd de soți cea d'întîiu pe Sigismund din Luxemburg, cealaltă pe Iagelo botezat cu numele de Vladislav, își împărțiră, nu fără ceartă, moștenirea. Fiecăreia-î lip-

siaŭ baniŭ, ostașii și aliații. Amîndouă Țerile noastre se folosiră de aceste împrejurări.

Laico stăpînise, credem, și Țara Hațegului; pentru a-l răsplăti și cîștiga în chip statornic, însuși Ludovic desfăcuse Țara Oltului de peste munți, cu cetatea întărită a Făgărașului, și i-o dăduse cu titlul de duce. El aduse acolo boierii de-ai săi, ai căror urmași trăiesc și până astăzi. Hedviga adause pentru Mircea și cîteva sate, mai mult românești, de cealaltă parte a Oltului, dintre care cel mai însemnat era Amlașul său Amnașul. Numai Sibiul și-a păstrat posesiile românești, Săliștea, Rășinari și celelalte. Pentru apărarea lor se ridică cetatea Turnului-Roșu. Cetatea Branului, pe care o clădise regele Ludovic, trecu și ea în stăpînirea Muntenilor. Mircea și fiul său Mihail și-au ținut pîrcălabii acolo. Și trebuie să se ție în seamă că ei aveau decî și cîrmuirea, nu numai asupra *colibașilor* d'împrejur, ci și asupra satelor ce alcătuiau încă de la început domeniul Branului.

Toate aceste stăpîniri însă nu se puteau alipi pentru totdeauna cu Țara-Românească, fiindcă erau la mijloc munții. Tot așa s'au dovedit netrainice și posesiile căpătate de Domni moldoveni în Ardeal. Ștefan-cel-Mare dobîndise acolo Ciceul, în valea Someșului,

și, departe, pe Tîrnave, într'un loc unde nu-î putea folosi la nimic, Cetatea-de-Baltă. Petru Rareș primi ca zălog Bistrița, și izbuti după 1530 să-și puie pîrcălabii acolo, luînd de la orășeni censul regal. Rodna, cu minele ei, cetatea Ungurașului, Reteagul erau tot ale Moldovenilor. Și să se adauge o sumedenie de sate care se ținea de Ciceu sau de alte asemenea puncte dăruite! În atîtea rînduri Secuîi aû ascultat bucuroși de Domniî noștri. Ștefan făcu chiar la Vad reședința unui episcop românesc, asemenea cu acela pe care Munteniî îl așezară la Gioagiû.

Dar piedeca firească sfărîmă visurile de stăpînire ardelene ce se puteau naște. Ardealul se poate stăpîni orî tot, orî de loc. Dacă feudele și donațiile românești s'ar fi tot întins, ajungînd a cuprinde părți și mai mari din țară, dacă s'ar fi cîștigat Șașii, ar fi ieșit lucrul altfel. Așa însă, încă de pe la 1450 Țara-Românească pierdu stăpînirile ardelene, în locul cărora Domniî ei primiră cîteva sate ca Gioagiul, Vințul-de-jos, Vurperul, care și ele ieșiră din mîna lor către 1550. După această dată, nici Moldovei nu-î mai rămase nimic în Ardeal.

Mult mai temeinică fusese întinderea acestei din urmă țeri în sus, pe văile Prutului și Nistrului. Prutul pornește de la Apus, și el

se arcuiește larg, înainte de a curge drept spre Dunăre. În arc se cuprinde o minunată țară de vechi păduri și de văi roditoare, care era plină de sate, odinioară rusești și românești. Acum le stăpînia, prin anii 1380, Polonia, care învinsese și înlăturase pe cnezii ruteni ai Galiției. Acest Ținut mărginaș era numit de Poloni țara Sepenicului, Șipenițului și o cîrmuia un staroste de hotar. Petru Mușat, Domnul Moldovei, o luă ca zălog pentru cîteva mii de galbeni, și puse oamenii săi în cetatea Țeținei de lângă Cernăuți; tot odată fu dobîndit astfel și Hotinul, care fusese pînă atunci cetate polonă (numele amintește pe acelea de Sniatyn, Obertyn, din Pocuția).

Luî Alexandru-cel-Bun i se zălogi apoi țara de peste Prut pînă la Nistru, o dungă lată de pămînt și mai bine locuit, cu cetățile Sniatinul și Colomeia. Pentru această nouă stăpînire — căci Poloni nu-și plătiră datoriile, și pierdură zălogul — s'au dat multe lupte pînă în anii din urmă ai lui Ștefan și apoi, iarăși, supt Petru Rareș. Nu atîta înfrîngerea acestui Domn la Obertyn, cît supunerea Moldovei în 1538 de către Turcii pe cari-i chemaseră Poloni, hotărî. Numai foarte puțin din pămîntul de peste Prut rămase al Moldovei.

III.

De la 1538 începe răpedea scădere a hotarelor Moldovei. Ele fusese încolțite însă și mai de înaintea, iar pierderile Țerii-Românești sînt și mai vechi.

Anume, după Mircea-cel-Mare, Turcii încearcă iarăși să cucerească țara. Ei nu izbutiră, și atunci întrebuițară, la rîndul lor, un sistem de apărare și de exploatare pe care-l întrebuițaseră Romani fața de Daci și Bizantini fața de Slavi. Ei luară și întăriră cetățile de pe malul stîng al Dunării. Giurgiul, care se chema acum Ierköki, nu mai fu căpătat de Romîni pînă la 1595, cînd îl avurăm numai o clipă. Turnul ajunsese cetatea turcească Cule (=turn). Severinul ni-l luaseră înapoi Ungurii, îndată după moartea lui Mircea, și Turcii îl smulseră de la Ungurii în anul 1523. După douăzeci de ani, portul Brăilei era luat de Turci și prefăcut în cetatea *Ibrail*. În jurul fiecărei cetăți se alegea o mare bucată de pămînt, zece, douăzeci de sate, și se făcea din ele *raià*, pentru hrana ostașilor.

Sistemul fusese început de Mohammed al II-lea, cuceritorul Constantinoplei. El îl puse în aplicare și fața de Moldoveni. După trei încercări zădarnice, Chilia și Cetatea-Albă

căzură în stăpînirea turcească la 1484, supț Baiazid, fiul și urmașul lui Mohammed. Și aici marele Soliman duse la capăt opera începută de înaintașii săi. Învingînd pe Petru Rareș și supuind Moldova, el prefăcu Tigheana, veche cetate moldovenească la Nistru, în Benderul turcesc, și raiaua celorlalte două cetăți se ridică așa de sus, încît ajunse să cuprindă toată jumătatea de jos a Basarabiei. Peste cincizeci de ani, Tatarii, cari ajutău la războiul pe Turci, fură aduși în acest Ținut, pe care ei îl numiră Bugeac și în care stătură până la 1774.

Să se mai adauge că la 1551, cînd se turci Ilie-Vodă Rareș al Moldovei, Turcii adăuseră la pămînturile lor Ciubărciul de la Nistru, de-asupra Cetății-Albe, partea de jos a Galaților, unde-și puseră vameșii — de aici zicătoarea : «s'a dus la Bădălan», adecă la Turci, la dracul, pe care până astăzi o întrebuițează Gălățeni —, și Renii, mai jos, pe Dunăre, căruia îi puseră numele de Tomarova.

Schimbări în hotarele celor două țeri nu se mai întîmpină în tot veacul al XVII-lea. Nimic din cucerirea ardeleană nu rămase după Mihaï Viteazul. Moldova se desfăcu în aceeași întindere pe care o avuse și până

atunci. O cercetare de hotar, făcută de Ioan Buhuș, cu alți doi boieri, din partea Moldovei și de viitorul Domn Ștefan Cantacuzino, cu doi tovarăși, din partea Țerii-Românești, aduse la 1706 încheierea singurei convenții de hotar între cele două țeri, care să fi ieșit la iveală până acum. Ea începe astfel: «Hotarul țerilor, pe unde au fost de veac, pe acolo trebuie să stea neclătit, iar Sirețelul, de l-a mutat cineva din matca lui, trebuie să-l dea iar pe unde a fost». Actul nu cuprinde mai departe decât măsuri pentru tăierea pădurilor, pășunatul vitelor, stăpînirea moșiilor «cumpărate» (arendate) peste hotar, lucrul viilor și mersul carelor. Se vede că ținta era, să se împiedece cît mai mult legăturile, pentru a nu se ivi gîlcevi.

Nici despre partea Turcilor nu se va face vre-o schimbare. Din timp în timp, se adeverește hotarul de către raiete și Domniți plătesc pentru ca să vie un om împărătesc cu dreptul de a face să se dea înapoi încălcările, dese și neapărate, ale vecinilor. Supt Mircea Ciobanul, după 1544, s'a făcut cea d'întăiu alegere a hotarului Brăilei, și hotarnicii, Banul Teodosie și boierul Coadă, luară în cercetare toată granița: atunci s'a tăiat «drumul Banului». Știm că au făcut tot astfel Alexandru Mircea și Mihnea Turcitul înainte

de anul 1600. Hotărnicia săvârșită pentru acesta din urmă s'a și păstrat: ea privește raiaua Giurgiului și a Turnului. Alte asemenea lucrări s'a făcut în 1667, când era Domn Antonie-Vodă din Popești, în 1717, supt Ioan-Vodă Mavrocordat, și în 1764. Rezultatul dezbaterilor s'a păstrat pentru cea d'întăiu și pentru cea din urmă, care, aceasta, privește întregul hotar «de la Adacalesi» — insula de lângă Virciorova — până în Brăila. Hotărnicia din 1717 a fost adusă la îndeplinire abia peste vre-un an, doi, supt Nicolae Mavrocordat. E păcat că actul încheiat cu acest prilej s'a pierdut, pentru că, după spusele cronicii lui Nicolae-Vodă, încălcările fuseseră așa de mari, cum nu se mai pomenise. Turcii din raiële se folosiseră de peirea lui Brîncoveanu în 1714, de a lui Ștefan Cantacuzino, de prinderea lui Nicolae Mavrocordat și de împrejurările războiului, rășluind pentru raiaua Brăilei tot pământul până în apa Buzăului la Apus, și în jos până la gura Ialomiței, adecă județele Rîmnicu-Sărat și Brăila, întregi. Și în Ialomița și Ilfov pătrunseră Turcii de la Silistra, luînd întregul mal stîng al Dunării, cu bălțile până la Greaca. Dar prin anii 1760 se căpătă înapoi, pentru un adaus la tribut, marea moșie a Sultanului din județul Brăila: Odaia Vizirului,

În Moldova, același Nicolae-Vodă n'a avut însă atîta noroc. În această țară, Poloniî își făcuseră, pe vremea războiului cu Turciî, o stăpînire foarte întinsă, care cuprindea cetatea Sucevei, Cîmpulungul bucovinean, cetatea Neamțului, cetatea Sorocei la Nistru, cetatea Hotinului și multe tîrguri, sate și mănăstiri. Cînd se făcu pacea la 1698-9, ei trebuiră să dea înapoi tot ce cîștigaseră, căpătînd în schimb numai cetatea Cameniței, pe care de vre-o douăzeci de ani li-o luaseră Turciî.

În timpul războiului ce se încheiase acum, Constantin Cantemir, Domnul Moldovei, încercase să iea Soroca înapoi, cu ajutor turcesc, dar nu izbutise. Răpirea de pămînt moldovenesc o încercară și Tatarii: ei trecură peste hotarele vechi ale Bugeacului și se așezară pînă supt tîrgul Chișinăului, cu turmele, robi și familiile lor. Ei stăteau acum pe amîndouă malurile Bîcului pînă în Nistru, și aveau Ținutul Lăpușnei basarabene, pînă la copaci bătrîni ai vestitului codru chighecean. Și astăzi numele de sate tătărăști se întîmpină pînă la această linie a Bîcului. În părțile Putnei, era o strașnică hoție, pe care o înfrînă numai Miron Costin, numit, de și era boier mare, staroste al acestui Ținut primejduit. De fapt, în mina Domnului era

numai o parte din județele de jos ale Moldovei, cum e astăzi, adecă fără Băsarabia. Delimitarea de la 1703 n'are nici-o însemnătate, fiind că tot Nistrul rămase hotar și de acolo înainte între Turci și Poloni.

Turcilor li părea însă foarte rău pentru pierderea Cameniței, pe care o priviau ca o cheie a Poloniei. Răscoala lui Dimitrie Cantemir, Domnul Moldovei, care trecu la Ruși, îi întări în credință că ei trebuie să aibă neapărat o cetate în aceste părți. Se mai întâmplă lupta pentru tronul polon între August de Saxonia, vechiul rege, sprijinit de Ruși, și regele cel nou, Stanislav Leszczyński, ocrotit de Turci. Se puse la cale o mare expediție pentru aducerea în Scaun a Craiului Stanislav, adăpostit la Bender, dar oștile se opriră la Hotin în vara anului 1713, și comandantul lor, Abdi-Pașa, luă în stăpânire Hotinul, ca Pașa al cetății. De la Domnii noștri se cerură salahorii și cară pentru dezgroparea din ruină și întărirea din nou a cetății. Nici-o stăruință nu mai folosi, și în curînd o raiă întinsă fu hotărnicită pentru hrana luptătorilor păgîni din Hotinul Împăratului. Numai odată, în urma noului război al Rușilor cu Turcii, la 1740, mai intrară pîrcălabi romîni în Hotin, dar ei trebuiră să-l părăsească îndată, cu toate si-

lințiile lui Grigore Matei Ghica, Domnul de atunci. Vizirul care-și făcuse acest bine cu Moldova fu schimbat, și Tatarii Lipcani, deprinși de mult a sta în Hotin, cerură să se dea iarăși cetatea în mâinile unui Pașă. Numai un an de zile au mai stătut ai noștri în vechea cetate. Hotinul rămase însă totdeauna în *inima* noastră, și la 1775, când Austriacii ni luară Bucovina, Domnul de atunci al Moldovei, alt Grigore Ghica, se gândi dacă n'ar putea căpăta, cu acest prilej, ca despăgubire, Hotinul!

Și Soroca fusese amenințată de această soartă. Turcii, cari stătuseră până la 1699 în Camenița, își cerură această cetate, răgăduind o plată către Vistieria turcească. Peste un an, ei căpătau însă ceva mult mai bun, Hotinul, de unde-și puteau vedea adăpostul cel vechi.

În sfârșit, Tatarii căpătară încă din 1712 un adaos de pământ pentru pășunatul viteilor lor, dincolo de vechiul hotar al lui Halil-Pașa. El avea treizeci și două de ceasuri în lungime, adică de la un capăt al Basarabiei până la cellalt, și două în lățime, prin urmare iarăși până la Bîc. O întărire formală li se dădu în 1720—22, o a treia, după ce ei se încumetase a trece și această graniță, la 1729, apoi multe altele în a

doua jumătate a veacului acestuia. Din harta lui Riga, tipărită pentru Alexandru-Vodă Callimachi, într'un timp cînd Tatarii se împuținaseră, dar hotarele tătărești rămăseseră aceleași ca din vechime, se vede că granița pornia de la Bender, urmă un timp cursul Bîcului, cădea apoi pe al Botnei, și căuta în sfîrșit, printr'o linie aproape dreaptă, Căl-mățuiul, care se varsă în Prut.

IV.

Venim acum la ultimele despoieri suferite de noi din partea creștinilor și ocrotitorilor de peste Carpați și de la Răsărit.

În Ardeal și Banat, Austria a moștenit, cînd a luat aceste provincii, în anii 1699 și 1718, vechea stare de graniță din vremea principilor ungurești și a begilor de Orșova, atîrnători de Pașa Timișoarei. O adevărată hotărnicie nu se făcuse. Înțelegerea din vremea lui Neagoe Basarab, încheiată de niște nemeși ai Hațegului din partea Ungariei, toți Romîni, iar, de spre Muntenii, de cîtiva boieri de lîngă hotarul oltean, din Baia-de-Aramă și alte locuri, a fost adusă de sigur de interesele unor mănăstiri ce stăpîniau munți în hotarul țerii. Ea privește, în adevăr, numai granița Ardea-

lului de către Oltenia ; de aceia aș și fost aleși pentru hotărnicie de o parte numai Hateganii și de alta numai Oltenii.

În 1699, cînd Austria luă Ardealul, se facu însă o bună hotărnicie generală, care sluji drept basă celorlalte. Ea a fost dusă la capăt de unul dintre cei mai pricepuți topografi pe cari-i avea Împărăția, învățatul general Marsigli, un Italian din Bologna.

În pacea de la Pojarevacii sau Passarowitz, în 1718, Austria trecea peste acest hotar și lua Oltenia toată. Ea-i rămase până la noua pace din Belgrad, în 1739. În aceasta se prevedea și alipirea la Oltenia, ajunsă iarăși a noastră, a Orșovei-Vechi, dacă, în soroc de un an, — ceia ce nu s'a răcut —, Turcii ar putea aduce să curgă pe lângă dînsa Cerna, râul de graniță. La restituiră Olteniei sau «Valahiei Mică» față de Turci se orîndui o altă comisie pentru hotare, care-și mîntui lucrul abia în 1741. Se mai întrebuițară, cu acest prilej, mai multe hotarnice de-ale particularilor ; o descriere a graniței în județul Buzău o alcătui mai târziu, la 1769, Logofătul de Vistierie Ștefan. Delimitatori ai fost comitele Kolowrat și Mehmed-Efendi, ale căror nume se înseamnă pe crucea de piatră, poate păstrată și până astăzi, de la Rîul Vadului, spre Sibiiu.

Prin anii 1760, Austriacii prinseră din nou gustul încălcărilor. Pe de o parte, ei urmăriau iarăși stăpînirea Olteniei, care li se făgădui de Turci prin convenția militară din 1771, iar pe de alta ei începură a înainta cu pajurile lor în Secuime. Astfel făcură în partea Oituzului și Bereșcului, supt cuvînt că aici Moldovenii ar fi usurpat încă din 1710. Pe la Toplița se arată și astăzi vechiul hotar. Întăiu era vorba numai de un singur munte, «Muntele-Mic», dar apoi lăcomia creșcu împreună cu izbînda. Energicul guvernator ardelean, Buccow, căruia i se datorește toată această schimbare de hotar, făcea socoteală la 1761 că pămîntul încălcat — vorbă să fie! — de Moldoveni face «aproape două comitate». Cînd, la 1773, regele Romanilor Iosif veni în Secuime, el găsi că lucrul era încheiat, și într'o scrisoare din Reghinul Săsesc către mamă-sa, Maria-Teresa, el se exprimă astfel: «Am văzut Ciucul și Gurghiul, cu toate pasurile în Moldova și o parte din terenul *noii-ocupat*, care e un adevărat pustiū, acoperit cu cei mai frumoși copaci de pe lume, dar cari putrezesc fiindcă n'avem la ce-i întrebuința». Și aici îi scapără gîndul că s'ar putea face un schimb cu Moldovenii. Austria își căpătase partea la întăia spîrcuire a Poloniei, și-i lipsia un drum drept

prin pasurile Carpaților, către noua provincie a Galiției. Hotarul de Miazăzi al unei ape așa de neînsemnate cum e Ceremușul nu i se părea îndestulător, pe cînd ce bun ar fi fost Siretiul de sus, iar mai jos la Apusapa Moldovei! În aceste granițe s'a înțeles întăi rășluirea Bucovinei —, al cărei nume l-aŭ pus de alminterea numai Austriacii, atuncea, pentru că Moldovenii nu-l întrebuițau față de această parte de sus a țerii lor. De aceia aŭ înaintat în 1774 ofițerii împărătești până la Roman. Pe urmă însă, ei aŭ trebuit să se oprească la hotarul mult mai rău al rîulețului Suceava, și încă și acolo interesele unor proprietari de moșii i-aŭ făcut să nu poată lua totdeauna ca normă cursul Sucevei. Același motiv a făcut că județul Botoșani are și o parte dincolo de Siretiu, pe cînd, în schimb, Dorohoiul nu ajunge până la această apă.

Iată de almintrelea cuvintele chiar ale lui Iosif, care meniaŭ încă din 1773 despoiarea consacrată în 1775: «De sigur că, dacă s'ar da înapoi către Moldovenii aceste părți (secuiești) care sînt destul de întinse, dar, cînd nu e cultură și nu sînt locuitori, fără mare preț, s'ar putea dobîndi acel colț care e cuprins între Transilvania, Maramureș și Pocuția și s'ar face un lucru foarte folositor. Rog pe Măria-Ta a spune principelui Kaunitz să se gîn-

dească la acestea... Și principele Kaunitz s'a gândit, iar astăzi noi vedem Suceava lui Ștefan-cel-Mare, fără s'o avem.

Ultima pierdere se știe că a fost a Basarabiei în 1812. Rusia vorbi Turcilor numai de Basarabia pe care o știaă aceștia, și la urmă li smulse lor — adecă nouă — tot pământul dintre Nistru și Prut, care luă de aici înaintea acest nume. Europa ni-a dat înapoi la 1856 districtele Cahul, Bolgrad și Ismail. Erau cele mai rele pentru noi, din punctul de vedere al populației, care era alcătuită în mare parte din coloniștii de toate limbele. Pentru Europa, interesul era însă ca Rusia să nu aibă gurile Dunării.

Cînd Rușii au smuls de la bunul și credinciosul lor aliat, în clipa chiar a biruinții, care face mai mărinimos, această șuviță de pământ, în care e ciudat că stătea cinstea unei Împărății așa de mari, Europa se îngriji numai ca noi să fim iarăși la Dunărea-de-jos, fiind strămutați în Dobrogea Turcilor. Dar astfel am ajuns iarăși la Marea Neagră, la acea Marea Neagră, pe care o vedeau Muntenii lui Mircea Bătrînul și cu care se mîndriaă în titlurile lor, la 1400, Domnii viteji ai tinereii Moldove.

IV.

VIAȚA SUFLETEASCĂ A POPORULUI ROMÂN.

Viața sufletească a poporului român.

Viața sufletească înseamnă înălțarea gândurilor și desfășurarea simțirilor în ființa omenească. Este o viață sufletească obișnuită care n'are însemnătate și în care nu se oglindesc limpede însușirile de căpetenie ale unui neam. Este însă și o alta, care se ridică mai presus de nevoile și năcazurile, de bucuriile banale din fiecare clipă : viața simțirilor care n'aū nimic egoist, simțiri pămîntești, dar nu simțiri de țernă, și viața acelor gânduri care caută spre înălțimi lămuririle tainelor lumii, traiului, *finții* celor ce ni ating simțurile. Fiecare-și trăiește deosebit saū în legături de tot restrînse viața obișnuită a sufletului, pe cînd viața sufletească superioară e aproape aceeași pentru cei ce trăiesc la un loc într'o singură societate. Decî ea e viața sufletească a societății, la care iea parte fiecare după însușirile lui și după înrîurirea pe care, în puterea lor, e chemat s'o aibă asupra altuia. Trupul societății e Statul, saū

ceia ce-l poate înlocui, hrana și-o ia din rodul muncii naționale, mîna ei de apărare e oastea, inima ei e învățămîntul; există deci și o inimă, o minte a tuturor.

Cine o cercetează nu trebuie să se oprească la cărți. Aceasta ar fi o istorie literară în cel mai îngust și mai neîndestulător înțeles al cuvîntului. Cartea pornește dintr'un suflet, — singură ea, sau împreună cu alte cărți, cu alte *fapte sociale*, — și acest suflet trebuie cercetat și înțeles. Viața sufletească a poporului engles din vremea Elisabetei e *Macbeth* al lui Shakespeare, dar nu întâmplările din el. Cu mult mai mult înfățișează această viață Shakespeare însuși, cu tot ce s'a păstrat de la dînsul: el e deci viața sufletească a poporului engles. Dar nu și în cutare însușiri deosebitoare, cutare *accidente* din ființa lui. Nu vom cunoaște bine această viață, dacă ne vom opri la un singur scriitor, orî-cît de mare ar fi el, orî-cît de mult ar cuprinde într'însul pe ceilalți. Și aceștia mai mici trebuie cunoscuți, pentru că scrisul lor dovedește că a fost și cine să-l primească, să-l îndemne și răsplătească. Cărțile bune și cărțile rele, cele ce au preț orî-cînd și orî-unde și acelea care au avut preț numai pentru cîțiva oameni într'un anumit timp, au interes într'o asemenea cercetare. Ea nu e, cum se vede,

o istorie literară, căci în aceasta nu se ține samă decît de aceia ce este frumos, înțeles, însemnat, pe cînd dincoace are interes orîce a fost și a înrîurit. Gradul de înrîurire trebuie știut iarășî; cercetătorul e dator să afle, pe cît se poate, și care aũ fost cercurile sau stratele sociale care s'aũ împãrtășit prin cetire sau numai prin auz de o anumită literatură. Pentru viața sufletească a Romînilor din timpurile noastre de aici nu ajunge să se studieze Alecsandri sau Eminescu sau cei cîtiva prosatori de fiunte, nu ajunge să se urmărească direcțiile bune, care pot fi une ori numai la începuturile lor și mărghenite la o înrîurire slabă; e de nevoie să se știe ce aũ cetit ceilalți, de ce aũ cetit alte lucruri și întru cît cetirea lor a înrîurit asupra sufletului atitor oameni ce aũ trăit și ei în acel timp. Curente greșite și cele rău-făcătoare aũ stăpînit și ele suflete și, dacă nimeni nu se gîndește a le lăuda și a pune o vorbă bună pentru dînsele, cunoștința lor nu poate fi decît foarte folositoare pentru a se înțelege sufletul și inima unei societăți.

În acest înțeles întreg vom înfățișa desfășurarea vieții sufletești a poporului nostru. Într'un studiu precedent a fost vorba numai de ideile conducătoare, aici se vorbește despre tot mediul ideilor și sentimentelor.

Atunci s'aŭ căutat numai stelele ce îndreptăŭ saŭ de la care în deosebite împrejurări s'a cerut o îndreptare : aici privirea caută întreaga întindere a cerului de gânduri și simțiri boltit asupra vieții din fiecare zi a tuturor.

I.

Și aici trebuie să pornim de la constatarea că mai multă vreme, sute de ani, am trăit înainte de toate în legea creștină. De la dînsa ni-am luat îndreptare, și între cărțile ei sfinte am trăit.

Ea ni-a fost singura literatură, dacă nu ținem samă de viața deosebită, trăind într'o anume fantasmă originală, păgînă, foarte bogată, a poporului. Pe cînd țeranul răspundea la fiecare din întrebările cele mari cu un întreg mănunchiŭ de povești înflorite de care era fermecat și care-l mulțămiaŭ : povești de sfinți ai Bisericii, de sfinți pe cari Biserica foarte de demult îi învinsese, povești de zine, de frumoase ființi mai presus de lume, — cărturarul, tîrgovețul, boierul cetiaŭ la cartea sfîntă.

Pentru aceasta el era pregătit prin școală. Altă școală, nu era atunci decît a mănăstirilor și bisericilor. Călugării aveau nevoie de slujbă ; mănăstirea avea nevoie neconținut de

preînnoirea călugărilor; țeriî îi trebuiaŭ Vlădicî; în bisericile cele mari se cereaŭ dascăli cu bun meșteșug de cetire și cîntare. Pentru cetire și pentru cîntare deci, pentru învățarea limbii slavone, care era limba bisericească, — aŭ fost cele d'intîiŭ școli ale noastre. Ce se învăța în ele, se știe din mărturiî mult mai tîrziî, dar care se potrivesc foarte bine și pentru aniî 1300 sau 1400, căci noi nu ne găsiam atunci în epoca unei dezvoltări simțite.

Se începea cu învățătura pe de rost a rugăciunilor cuprinse în Orologhiu sau Ceaslov: preotul, dascălul trebuiaŭ să le știe bine. Venia la rînd apoi cartea de cîntări pe opt glasuri, așa-numitul Octoih, tot așa de neapărat pentru pregătirea slujbașilor bisericii. Cu Psaltirea, din care iarăși se învățaŭ bucăți pe de rost, se ajungea la o literatură mai înaltă, mai bogată, care ar fi putut vorbi sufletului, atingîndu-î toate simțirile și mulțămindu-î toate avînturile; numai cît Psaltirea ce se întrebuinta în școala noastră cea mai veche, era cea slavonească. Se ajungea apoi la evanghelie, pe care, încă la 1834, un om crescut în vechile datini, Barbu Știrbei, care a fost apoi și Domn, o numește, cu gîndul la învățăturile copilăriei, de sigur, temeiŭ al studiilor, «ca una ce coprinde moralul mai curat, propoveduit de

însuși Mîntuitorul nostru». Se trecea la Apostol, la unele părți din Biblie. Deocamdată însă, totul pe de rost.

În școlile ungurești de astăzi în Ardeal, copiii Romînilor sînt primiți din capul locului cu lecția în limba maghiară. Bieții nevinovați plîng, se deznădăjduiesc, dau să fugă de la chinuri, iar pe urmă, cu minunatele însușiri de adaptare ale vrîstei lor, se trezesc că încep a pricepe și a rupe ungurește. Slavona era strecurată în sufletele strămoșilor noștri cu același sistem. Școlarul de la Unguri va putea vorbi numai cu greu ungurește, îndată ce viața-l va aduce înapoi între Romîni săi; și copiii acelor timpuri nu puteau, de sigur, să cuprindă o limbă străină destul de grea în așa fel încît s'o poată întrebuința. Și nici n'aveau de ce s'o întrebuințeze aiurea decît în Biserică. Acolo însă nu se ținea predică.

Ce e drept, se cereau cunoscători de slavonește pentru cancelaria Domnilor, unde zilnic se făceau acte de întărire și de danie, care nu puteau fi scrise decît în limba cea învățată: această regulă n'a fost părăsită decît tîrziu de tot, și până la 1590 n'aveam un singur rînd românesc venit de la scriitorii săi *pisariți*, de la logofeții săi grămăticii Voevozilor. Asemenea hrisoave însă sămănau

între toate unele cu altele, și știm că pentru ajutorul cui le scria, erau și formulare, la care rămîneau să se adauge numele și unele amănunte privitoare în deosebi la actul ce se alcătua. Însă Domniile scriau tot slavonește atîtea scrisori către vecini, unde trebuia să se dea în această limbă, cuvînt de cuvînt, cuprinsul celor spuse de stăpîn cu gura lui: aici trebuiau cunoștinții mai temeinice și mai întinse, și formularul nu putea sluji la nimic. Mai tîrziu se găsesc dicționare, dar la început e îndoielnic dacă s'a avut acest ajutor.

Slavoneasca aceasta a scrisorilor e foarte pocită: mai nicî-odată nu se vede un răvaș corect întreg. E de aceeași frumusețe ca și latineasca în care se aștern alte scrisori de acest fel, și de care nu se poate să nu zîmbești. Nicî atîta știință a limbii învățate nu se putea dobîndi măcar în școala bisericească; erau deci și alte școli, pentru slavonă și caligrafie, din care ieșiau scriitorii domnești. Astfel de școli nu erau însă deschise oricui și nu aveau decît un ucenic, doi: erau înseși locuințele caligrafilor Curții și dascălilor de slavonește. Și aici învățătura, meșteșugul se trecea de la om la om, din mîna în mîna, potrivit numai cu nevoile foarte înguste ale societății.

Boierii nu știaă carte; ei nu sciaă, nu cetiaă, nu înțelegeaă limba Bisericii și a Statului. Starea lor de barbarie desăvârșită nu se poate asămăna decît cu a nobililor din cele mai adînci timpuri ale evului mediu european, un veac al X-lea sau al XI-lea. Legea o știaă de la părinți, de la preot, cu prilejul spovedaniei; ei o *vedeaă* și-î învățaă tainele. Domnii erau de cele mai multe ori tot așa de înaintați. Cărturarul era cine trebuia să știe carte pentru a trăi: popa, dascălul, logofătul.

O îmbunătățire trebuie să fi venit prin căsătoriile cu femei din alte neamuri, de peste Dunăre sau și de peste Carpați. Doamna Clara a lui Alexandru Munteanu, Doamna Calinichia, mama lui Mircea, trebuie să fi dat copiilor lor o creștere mai bună, și mijlocul pentru aceasta era, pe lîngă învățăturile mamei, chemarea unui călugăr sau preot cu carte. De cînd Sîrbul Nicodim, Grec după tată, de alminterea, trecuse Dunărea ca sol de cultură și întemeiase cele d'întăiu mănăstiri învățate, Tismana și Vodița în Oltenia, astfel de călugări se găseaă: ei trecură în curînd și dincoace de Olt, dincolo de Milcov chiar. Alte ori, Doamnele sau jupănele străine aduceaă de la început cărturari

din țara lor. Ceva mai târziu, coborîtoarele neamului Despoților sîrbești, Despina lui Neagoe Basarab, Elena lui Petru Rareș dădură o creștere bună și băieților și fetelor. Tînărul Teodosie trebuie să fi fost o mică minune de învățătură a timpului său, dar moartea-î veni înainte de a putea să folosească știința sa neobișnuită.

Așa a fost până pe la anul 1550. În tot acest timp nu putea fi altă viață sufletească decît a înțelepciunii firești, răspîdită prin cuvinte, dovedită prin fapte, păstrată prin tradiții care nici nu erau puse în scris pentru toată lumea. Ce se poate închipui mai îngust decît creșterea unor societăți prin religia singură, și încă prin religia înveșmîntată în graiul neînțeleș? Poporul era mai bine împărțit decît boierii, de și de almințerea era un neconținut schimb între boierime și popor.

II.

Întîmplarea aduse după 1550 o mare revoluție.

Încă din timpuri destul de vechi, pe la 1450, unul sau mai mulți clerici din părțile maramureșene tîlmăciseră Psaltirea, Evanghelia și părți din Vechiul Testament pre-

cum și multe rugăciuni în românește. Anume mișcarea eretică a Husitismului, ivită în mijlocul catolicilor din Boemia, ajunsese până la Unguri și din Miază-noapte, până la Poloni și atinsese o parte dintre Români: ereticii aceștia însă aveau și eresul blând și binefăcător, eresul de credință și de iubire, eresul de frăție pentru toți oamenii, și pentru cei umili și fără carte, de a face ca orice creștin să *înțeleagă* cuvântul lui Dumnezeu și să se mîntuie de-a dreptul prin el, și nu mijlocit, prin preot. Mișcarea a fost însă răpede oprită în loc. Tălmăcirea românească s'a furișat numai cu frică, pe ascuns de ierarhi, cari n'ar fi îngăduit-o. Puștinii, nespuse de puștinii o aveau în mîna. Și chiar aceia nu puteau să simtă multă plăcere la ceterirea unui grai aspru și cu totul nedesăvîrșit: toată frumuseța Evangheliilor blînde și Bibliei posomorîte se pierduse prin prefacerea într'o astfel de românească.

Iată însă că predica lui Luther, în multe privințe urmașul lui Huss, pătrunse biruitoare până la hotarele noastre. Ieșise o Biblie minunată în limba germană, și orice German din orice părți era ispitit de dînsa, dădea jos sfinții din biserică și cînta frumoase imnuri nouă pe limba poporului întru mărirea lui Dumnezeu, fără sfinți. Sașii aveau Români

supt ascultarea lor, și ei simțiră datoria de a tălmăci pentru dânșii la 1544 catehismul lui Luther. Cărticica n'a pătruns însă nici dincolo, cu atât mai puțin dincoace.

Peste patrusprezece ani, un *diac* de cancelarie, care era și preot, Coresie sau Coresi, Român din Țara-Românească, fugia în Ardeal de frica ucigătorului de boieri și cleric, Mircea Ciobanul. El se adăposti la Brașov, unde Sașii erau cu toții luterani și voia, ca și frații lor din Sibiu, să aducă pe Românii la dreapta credință. Ei erau însă, nu numai niște creștini râvnitori, ci și niște negustori vestiți. Honterus, care li predicase reforma legii, li adusesse și tipografia.

Ei se gândiră astfel să ni dea cărți slavonești de tipar, întrebuintînd pe Coresie. Cărți slavone ieșiră mai multe până la moartea tipăritorului muntean și după aceea chiar. Dar tot odată, cu *Evanghelia* din 1560, se răspîndesc și cele d'întăiu cărți bisericești în limba noastră. Coresi nu-și dădu osteneala să le traducă din nou, lucru pentru care poate nici să nu se fi priceput. Se mărgeni să «îndrepte» tălmăcirile husite, apropiindu-se de limba timpului său și țerii sale muntene. După *Evanghelia* ieși, în mai multe ediții, *Psaltirea*. Încă din 1564 el mai dădea la tipar și o *Evanghelia cu învățătura*, cu-

prinzînd predicî asupra textului de evanghelie ce se citește în fiecare zi. Aceasta era o traducere din nou, o compilație, după un original unguresc. Alții se găsiră tot în Ardeal, însă data aceasta dintre Ardeleni chiar, ca să dea o altă Evanghelie de acest fel, adecă lămurită, dar fără nici-un amestec eretic într'însa. Cîțiva clericî traduseră și o parte din Vechiul Testament.

Asemenea cărți erau menite mai ales să fie cetite de acei preoți ardeleni pe cari guvernul unguresc, care sprijinia reforma lui Calvin, îi silise să părăsească, odată cu legea veche, și limba cea sfîntă slavonească. Ei aveau în fruntea lor și un episcop pe care ortodoxii nu voiau să-l recunoască: Gheorghe de Sîngiorz e cel d'întăiu în șirul acestor Vlădicî cu de-a sila. Dar Romîniî nu se încredințaseră de loc că părinții și străbuniî lor ar fi trăit în rătăcire, și îndată ce cîrmuirea nu mai apăsă asupra preoților, viața religioasă urmă ca și mai înainte. Nici-una din cărțile eretice nu s'a tipărit în număr mare și n'a fost prea mult cerută sau prea bine păstrată.

Dar totuși ele pătrunseră și dincoace, în Moldova și Țara-Românească. Evanghelia cu învățatură ortodoxă fusese tradusă după o carte slavonă împrumutată de însuși Serafim,

Mitropolitul muntean; cel din Moldova a primit-o și el. Când Petru Șchiopul, bătrîn, cuminte și evlavios Domn al Moldovei, fugi în Apus, el duse până în adăpostul său tiroles din Innsbruck, din Bozen, Psaltirea lui Coresi și *Apostolul*, Faptele Apostolilor, tipărite de același.

În ceasurile lungi de dor și de căință, Petru-Vodă, încunjurat de atîta străinătate, va fi deschis volumele grosolane cu slovele aspre și se va fi mîngîiat și îmbărbătat cetînd. Tot sufletul omenesc zace în Psaltire, cea mai bună învățătură de milă, de iubire și frăție a oamenilor se desface din scrisorile Apostolilor către cei d'întăiu credincioși ai legii celei nouă. Și ceia ce se petrecu atunci cu Petru Șchiopul se va fi petrecut cu atîția dintre clericii, boierii și chiar jupănesele noastre. Nu e oare un răsunset din aceste imnuri ale durerii care nu se poate împăca în tot cuprinsul pămîntului în această amintire a celor mai strașnice nenorociri pe care o face în românește bătrîna călugăriță Teodosia, mama lui Mihai-Viteazul ucis de dușmanii?

Și în alt scris românesc din această vreme, în răvașul de plîngere al boierilor iubitori de creștinătate către căpetenia lor firească, fugarul Domn biruitor Radu Șerban, nu se vede un avînt de mînie împotriva

celor înțeleși cu păgîni, o sete de mîntuire care amintește paginî din Psalmi ¹⁾)?

De acum înnainte îndrăznirăm a scrie în limba noastră. Românește se înseamnă numele și faptele morților pe pietrele de mormînt; românește se aștern testamentele său diatele și scrisorile de la o rudă la altă rudă, de la un prieten la prietenul său; Domniî învață în românește pe solii lor ce trebuie să vorbească și ce trebuie să încheie. Pînă și hrisoave se dau în limba țerii. În mănăstirile de la noi și în cele din Ardeal, călugării învățați, cari știaū slavonește, ca un Varlaam Mitropolitul Moldovei, traduc fel de fel de cărți în românește: cărți de lămurire a Evangheliei, cărți de canoane în care se cuprind legile. Tipografiile din Iași și Tîrgoviște dau la lumină, pe cînd erau Domni Vasile Lupu și Matei Basarab, dar fără amestecul lor, cîteva cărți românești pe lîngă multe slavone. Dosoftei, urmaș al lui Varlaam, prefăcu Psaltirea în versuri românești, precum o prefăcuseră atîția de cînd se ivise Reforma, și peste cîțiva ani vedem pe un boier muntean că citează Psaltirea în *această* traducere. *Viețile Sfinților* încep a se tipări, și în ele, așa cum le dă Do-

¹⁾ Vezi-le în *Convorbirile literare* pe 1900 și 1901.

softei, se găsea o întreagă literatură de povestiri, care reprezentau atunci, cu un adaos de curăție și de sfințenie, ceea ce reprezintă romanele și nuvelele în timpurile noastre.

În Ardeal iarăși erau principii calvinii și iarăși ai noștri sînt puși să tipărească în românește cărțile Bisericii și alte legi. Vine o vreme cînd în mai multe forme toată Biblia stă la îndemîna credincioșilor, și ea era cerută așa de mult, încît cel mai bogat și mai mîndru stăpînitor românesc de prin anii 1680, Șerban Cantacuzino, dădu cărțurilor săi sarcina de a prelucra o singură Biblie mare, în aceeași limbă, în aceeași ortografie. Un strălucit monument de limbă apăru astfel la 1688, una din operele neperitoare ale literaturii noastre.

Și curentul urmă mai departe, dînd sufletului creștin neconținut hrană nouă. Cărțile de slujbă apar în românește, supt Constantin Brîncoveanu, alături cu mici povestiri morale, ca *Floarea Darurilor*, cu cărți de învățătură și sfaturi, ca *Învățătura de șapte taine și Pildele filosofestă*. Ba chiar în 1713 iese la iveală, primită cu bucurie și cetită așa de mult încît nu s'a păstrat pînă la noi nici-unul din exemplarele pătate și rupte: *Alexandria*, povestirea fantastică despre faptele marelui Alexandru Machedon, biruitorul oamenilor, duhurilor

și jigăniilor lumii. Cartea se cetia așa de mult și în manuscris, încît învățatul boier Constantin Cantacuzino Stolnicul trebuia să probească, într'o carte serioasă de istorie, publicul cărturar pentru acest păcat. Un boier învățat ca Udriște Năsturel, fratele Doamnei Iliana a lui Matei Basarab, tradusese din slavonește acel *Varlaam și Ioasaf*, care e plin de cea mai aromită înțelepciune a Răsăritului. *Dioptra saŭ Oglinda*, morală în parabole, circula în toate părțile. În cărticele ce se chemau *Albină* se cuprindeau fel de fel de istorioare plăcute. Fabulele lui Isop saŭ «Isopiile», «Minunile Maicii Domnului» se împrumutau neconținut pentru cetire. Predicî se tipăriaŭ în românește saŭ găsiaŭ atîta răspîndire în manuscris ca ale strălucitului Mitropolit muntean Antim din Ivir. Dimitrie Cantemir, învățat fiŭ de Domn, crezu chiar vremea potrivită pentru a înfățișa cetitorilor în tipar alegoria sa morală *Divanul saŭ gîlceava înțeleptului cu lumea*. Dacă n'a tipărit *Istoria ieroglifică*, în care făcea supt nume acoperite satira politică a timpului său, el n'a ascuns-o de nimeni. În sfîrșit, pe un timp cînd cronicarii moldoveni Costineștii, venind după Grigore Ureche, și Munteanul Constantin Cantacuzino atingeau probleme mari ale trecutului și dădeau îndemnări nea-

mului în cărți scrise pe larg românește, același Cantemir se gândia să tipărească în *Hronicul* său o istorie completă a tuturor Românilor. Moartea singură l-a oprit de la aceasta.

III.

Cea d'întăiu școală înaltă în țerile noastre s'a întemeiat în Iași pe vremea lui Vasile Lupu. Îndemnătorul a fost Mitropolitul Varlaam, sprijinitorul un Romîn înstrăinat, mare om în noua sa patrie, Petru Movilă, Mitropolit al Chievului și apărător plin de izbîndă al ortodoxiei în timpurile sale. Dascălii noștri veniră de la școala din Chiev a lui Petru. Ei trebuiau să dea Domniei cărțurarii de care era nevoie, cunoscători de slavonește și grecește. Cîți aū mai scris de acum înainte o slavonească mai curată fuseseră la școala Trei-Ierarchilor, și un școlar al acesteia a fost Nicolae Milescu Spătarul, care știa destul de bine latinește pentru a-și lua locul în cercurile cărțurarii din Apus și care a fost apoi introducătorul științelor acestui Apus în Rusia și unul dintre cei d'întăiu exploratori sistematici ai Siberiei.

În Țara-Românească o școală de acest fel a fost așezată de Șerban Cantacuzino în bi-

serica Sf. Sava, care avea, ca multe altele din București, și chili, gata să primească ucenici. În ceia ce privește scopul, nu e nici-o deosebire față de așezămîntul moldovenesc al Trei-Ierarchilor. Și aici ca și acolo programul era cel obișnuit în școlile Iesuiților, cu atîta schimbare numai că în loc de limba latină cea grecească veche era întrebuițată pentru predarea tuturor materiilor, în toate clasele.

Cu venirea în fruntea țerilor noastre a unor oameni cari, dacă nu erau totdeauna de neam grecesc, primiseră la Constantinopol o creștere cu totul grecească, se făcu, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, o schimbare în orînduiala școlilor, și ea se păstră și mai departe. Slavona se despărți de grecească; menirea fiecărei școli fu alta. Slavonește învățau cei ce se pregătiau pentru biserică și pentru cancelaria domnească, pe cînd la școala elinească mergeau copiii de boieri, cari voiau să capete o creștere potrivită cu starea părinților lor. De la un timp însă întrebuițarea vechii limbi religioase scăzu foarte mult, și se ajunse îndată la prefacerea în românește a tuturor cărților de slujbă. Școala slavonă decăzu răpede. Din potrivă, cea grecească luă numele impunător de Academie și fu pusă supt con-

ducerea unor Greci vestiți în tot Răsăritul pentru cunoștințele și scrierile lor. Ucenicii stăteau în încăperi frumoase în Iași, la mănăstirea Sf. Sava, închinată Sf. Mormînt, iar în București peste puțin în chiliile strălucitei mănăstiri a Văcăreștilor, întemeiată de Nicolae Mavrocordat pentru a i se veșnici numele în toate chipurile. Învățăceii de azbuche se strîngeau în jurul unui dascăl mai rău plătit, la Sf. Gheorghe din București și la Sf. Nicolae cel domnesc din Iași.

Fiul lui Nicolae-Vodă, Constantin Mavrocordat, se gîndi să facă și școli pentru limba latină ; în Iași se zice că le-ar fi și deschis pentru fiii de boierii și mazilii. În București planul lui fusese a face un colegiu al Iesuiților.

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea în sfîrșit, încep a se întemeia școli și prin celelalte orașe ale principatelor. Numărul lor crește neconținut ; Alexandru Ipsilanti, Domn muntean, iea măsuri ca orice oraș mai însemnat să-și aibă o școală. Multe din școlile din provincie aveau și dascăl de grecește. De la o vreme, învățarea științelor căpătă un loc mult mai mare, și prin stăruințele Mitropolitului Moldovei Iacob al II-lea întreg învățămîntul suferă o schimbare spre modernitate în această țară.

În sfârșit de la 1750 înnainte tot mai mulți preceptorii de franțuzește se așează în capitalele noastre, și mai toată boierimea tînără ajunsese a ști, mai bine sau mai rău, limba în care pe atunci se înfățișa cea mai mare parte din viața de cultură a timpului. Încă înnainte de 1800 se răspîndi deprinderea de a se trimete tinerii și în străinătate, în Germania și în Franța, adecă, în această din urmă țară, la Paris. O măsură pe care o ieau pe rînd mai mulți Domni din această epocă e aceia de a nu se primi în slujbă decît acei boierii tineri cari și-ar fi împlinit după cuviință anii de școală la Academia grecească. Iar cunoscătorul de franțuzește se putea aștepta firește la o înnaintare mai răpede.

Numărul oamenilor luminați, cu dorință, cu nevoie de a ceti e, decî, mult mai mare în această vreme. Totuși în țară se tipărește foarte puțin pentru sufletul lor. Marea operă literară a veacului al XVIII-lea e tălmăcirea din nou, după grecește, decî în chip mai adevărat și mai sigur, a cărților bisericești. Școala munteană, întemeiată de Antim, înnoită de harnicul episcop al Rîmnicului Chesarie, sprijinită pe rînd de toți Mitropoliții și episcopii, dă la lumină lucrări îngrijite, a căror limbă nu e însă mai fru-

moasă decît limba tălmăcirilor celor vechi. Pentru întâia oară iese de supt teascurile rîmnicene culegerea întregă a *Mineelor*, în care viețile sfinților sînt orînduite după zilele în care se prăznuiește pomenirea fiecărui. Acestea vor fi fost foarte mult cetite în toate stratele societății. Alte cărți însă priviau numai slujba saŭ cuprindeau dezbatere de dogmă, combateri a credințelor celorlalte, și nu puteau fi înțelese de oricine.

Cînd Rusul Paisie Velicîovschi, care învățase destul de bine limba noastră, făcu la Dragomirna, la Secu și în sfîrșit la Neamț școala cea mare de călugărie harnică și luminată din Moldova, produsele tipografiei lui, dese și foarte însemnate, privesc și ele mai mult clerul, dacă se scoate la o parte cea de-a doua culegere completă de *Minee*, ieșită aici.

Rare ori se mai tipăresc altfel de cărți: cîte o ediție nouă din Alexandrie, cîte o carte de rețete. Nimic de literatură și nimic de știință. Boierii cărturarî puneau să li se prescrie vechile letopisețe saŭ cronicî, care erau urmate numai în chip foarte slab pe vremea lor, saŭ cîte un cronograf în care se dădea istoria lumii în povestiri de vieți omenești care începeau cu Sfînta Scriptură și se mîntuiaŭ, trecînd prin Roma și prin

Bizanț, cu Sultaniî turcești. Poețiî sînt puțini; ei alcătuiesc stihurile lor pentru a fi învățate pe de rost și cîntate. Întîmplător, Ienachi Văcărescu, care avea nevoie de exemple pentru gramatica sa, a pus în scris și a tipărit unele, prea puține, din versurile sale. La un «volum de poesii» nu se putea gîndi nimeni: tipărirea lui ar fi jignit «ighemoniconul» boieresc al autorului, care putea face versuri numai în glumă și pentru anume scopuri de închinare către o Doamnă saă către Măria Sa Vodă. Țiganiî, cari prindeau toate stihurile ce zburau în aier, formaū biblioteca poetică vie, antologia cîntătoare a țeriî.

Se cetiaū atunci cărți străine: grecești — dar și printre acestea nu se putea găsi încă nimic nou, potrivit cu părerile și gusturile timpului, — latine, italiene și franceze. Cantacuziniî avuseră în Țara-Românească o minunată bibliotecă, ce se risipi în lumea mare la căderea lor în 1716, și din care se găsesc din timp în timp volume răzlețe, cum e cartea de teologie latină pe care de curînd a căpătat-o Academia Romîna și pe care Constantin Stolnicul Cantacuzino o răscumpărase de la ostașiî noștri întorși în 1683 de la asediul Vienei. Biblioteca Mavrocordaților s'a irosit tot așa, într'una din

zilele de mare restriște a lui Constantin-Vodă: numai catalogul ni s'a păstrat. Dăunăzi s'a găsit o parte din biblioteca, foarte bogată, a lui Costachi Conachi poetul, om care avea nevoie de o asemenea bibliotecă pentru a scrie versurile sale, în care și măsura și inspirația și podoabele și tonul acela de lungă căinare sînt luate din literatura francesă a timpului. Școala grecească din Brașov stăpînește astăzi biblioteca Brîncovenilor de după 1714, dăruită ei de Grigore Brîncoveanu, cel din urmă din linia directă. Cărțile lui Nicolae Canta, dintre Cantacuzinii moldovenești, adunate de el și de înaintașii săi, alcătuiau o foarte frumoasă colecție. Se căuta mai ales popularisări științifice, călători, opere istorice. Nu lipsiau însă nici romanele, cele bune, cum e *Corinne* a doamnei de Staël și cele ușurate, ca *Aventures de Faublas*. Uneori venia cu ele cite un negustor ambulant, Grec din Viena, alte ori se făcea comanda în Ardeal sau, pentru Moldova, la Lemberg. Cutare negustor aducea și cărți de la bîlciul vestit al Lipscăi, și așa i se întîmpla și vre unuia boierii ce călătoriau în străinătate. La 1719 încă, Matei Crețulescu pomenește în testamentul său „un atlanta [atlas], care l-am fost cumpărat cînd am fost la Viena, drept

zloți nemțești 48» și pe care-l dăruiește lui Nicolae Mavrocordat, și în același testament el arată că avea în biblioteca sa nu mai puțin de 124 de cărți, «filosofești, gramaticești, politicești, bisericicești, istoricești, latinești, italienești, iprocî, procî [și altele și altele]; care mai multe dintr'acestea le-am cumpărat cînd am fost la Viena pentru treaba acestor 2 copilași ca să învețe grecește, iar mai virtos latinește și italienește». Matei nu uită cu acest prilej să se roage a i se învață copiii și mai departe, «străinindu-î pentru carte».

IV.

Pentru ca o literatură națională să se poată ivi, lipsiaŭ încă unele condiții. Boierii aceștia n'aveau un ideal și nu găsiaŭ pe ce să se sprijine ca să-l poată descoperi. Ei ar fi cumpărat mîndre cărți de afirmație românească, dar nu se găsia cine să cuteze a le scrie. Ei ar fi luat cărți de cîntece românește, dar cine printre dînșii, fruntaș cu locul în Divan, s'ar fi încumetat să le scoată? În sîrșit unde se puteau tipări astfel de lucruri, cînd în principate erau numai tipografiile episcopale sau metropolitane sau mănăstirești, care nu puteau pune supt teascu

Tîrgul de la Braşov la începutul veacului al XIX-lea (după o acvarelă)
Reproducere făcută cu cheltuiala „Societății femeilor romine”.

decît anumite lucruri, sau tipografia trecătoare a vre unui Grec venit la noi pentru afaceri, a vre unui boierinaș care ținea să nu-și primejduiască banul?

Mîntuirea veni de la Romîniî de peste muntî: ei creară în jumătate de veac viața sufletească modernă a Romîniei întregi.

De mult, Brașovenii, negustorii și meșteșugarii înstăriți, aveau o școală pe lîngă biserica lor, a Sf. Nicolae din Șchei. Cînd, după 1700, se întemeie o Episcopie a Romînilor uniți cu Roma, nevoia unor școli pentru pregătirea de preoți luminați se simți îndată. Episcopul Petru Pavel Aaron are meritul cel mare că a deschis în Blaj cele d'întăiū patru școli românești naționale, la jumătatea veacului al XVIII-lea (1754 și urm.); ele se compun dintr'o școală primară, un colegiu latin și două seminariî, cele d'întîiu școli de preoție pe care le aveau Romîniî. După ele se îndreptară toate celelalte, care răsăriră mai mult în veacul al XIX-lea pe acest pămînt ardelean.

Nu treceau mai mult de douăzeci de ani și Împăratul iubitor de lumină Iosif al II-lea tăcu în tot Ardealul și în ținuturile românești din Ungaria școli ale Statului pentru popor, școli de românește și nemțește, pe cînd cele blăjene erau de românește și latinește. Gheor-

ghe Șincai, rîvnitorul istoric din acest timp, a dat acestor școli cea d'întîi a lor organizație.

Din unele și din altele, din școlile cele nouă ale Neuniților cari și ei își căpătaseră episcopia, la Rășinari, apoi la Sibiiu, ieșiră dincolo de munți o mulțime de Romîni cu știință de carte. Gîndurile lor erau mari: răzimîndu-se pe trecutul roman al neamului, ei voiau să-î dea înapoi toată puterea, toată strălucirea ce i-se răpise. Cetiaū cu multă dragoste, încet, răbdător, cu lumină în suflet.

Se întîmplă peste cîtva timp, la începutul veacului celui nou, că universitatea din Pesta capătă privilegiul de a tipări în tipografia ei cărți cu litere cirilice, deci și cărți românești. Cărțile de școală, cărțile pentru biserică puteau aduce un venit bun. Un corector român, care a fost întîi Samuil Clain, apoi, până la 1821, Petru Maior, fu chemat pentru a supraveghia tiparul. Prin potrivirea firească a lucrurilor ieșiră atunci cu litere frumoase, pe hîrtie bună, în condiții tipografice necunoscute până atunci la noi, nu numai cărțile de care fusese vorba la început, ci sfaturî pentru economia cîmpului, calendare elegante și chiar cărți de ale lui Petru Maior, ca Dicționarul din Buda și vestita scriere, «Istoria pentru începutul Romînilor în

Dacia», în care vremea nouă își găsi evanghelia. Apeluri călduroase vestiau ieșirea la iveală a scrierilor nouă, care se răspîndiau prin prietenii, protopopii, inspectorii, funcționarii în toate colțurile Romîniilor.

În călătoriile lor, negustorii și boierii noștri cunoscuseră tipografia din Buda. Cărțile cele netede de acolo au început a găsi tot mai mulți cumpărători. Atunci un Brașovean, Zaharia Carcalechi, se gîndi a lua asupra și editura cărților românești ce ieșeau la Buda. El plănui o bibliotecă națională, răspîndi apeluri și mai călduroase decît pînă atunci, laudă pe boierii ce sprijiniau literatura, se oferi a li da operele la lumină. Fără dînsu poate că Alexandru Beldiman, care a cîntat în accente de jale turburările aduse de Grecii în 1821 («Jalnică Tragedie»), nu și-ar fi tipărit traducerile, corecte, dar reci, din franțuzește. Din Ungaria veniau de acuma calendare, povestiri despre întîmplările din Europa, istorii și geografii, ba chiar, cum văzurăm, cîte o lucrare poetică.

Un Ardelean din părțile Sibiului, Gheorghe Lazăr, trecuse la noi încă înainte de 1821, ca dascăl al copiilor unei doamne din București. Învățase teologia, dar era și inginer. Pe atunci în Moldova-și avea școala de in-

ginerie (încă din 1812) tînărul Gheorghe Asachi; boierii munteni voră să aibă la rîndul lor o astfel de școală, și tocmiră pe Lazăr. El făcu aritmetică și geometrie bună în tainița de la Sf. Sava, dar îndeplini pe alături ceva și mai bun, pentru care nu fusese plătit și nu era în stare să-l plătească nimeni: el strămută în mijlocul claselor luminate din principat ideile ardelene.

Cînd plecă, peste cîtiva ani, ca să moară acasă, Lazăr lăasă un urmaș în Ioan Eliade Rădulescu. Acesta și Asachi pregătiră și mai departe publicul românesc. Ei îi dădură cărți, reviste, ziare, poezii, disertații gramaticale, nuvele,—tot ce nu avuse până atunci și trebuia să aibă. Vre-o douăzeci de ani ei stăpîniră terenul, și printr'o literatură din care numai o mică parte are o valoare estetică, ei pregătiră calea pentru adevărații scriitori cari trebuiau să vie. Sufletul contemporanilor lor a fost hrănit însă de dînșii, și atunci se văzu întîia oară la noi o legătură trainică și plină de încredere între autori și scriitori.

Nici Eliad, fiu de negustor, nici Asachi, fiu de preot nu făceau parte din boierime, După 1840, tînăra boierime apare în fruntea mișcării literare. Și Bălcescu și Odobescu și Kogălniceanu și Alecsandri și Negruți și Russo sînt fiți de boier; oșterimea oștirii

Tîrgul de la Braşov la începutul veacului al XIX-lea (după o acvarelă)
Reproducere făcută cu cheltuiala „Societăţii femeilor romîne”.

nouă prinde gust pentru literatură. Cele d'întîi saloane se deschid acum : mai ales în Moldova. A fost un timp fericit atuncea : fără a se înlatura literatura străină, ea e subordonată acum celei românești, care găsește reprezentanți în toate ramurile. Cîtă vreme aș trăit și lucrat acești scriitori, clasa bogată nu s'a înstrăinat de curentul literar.

Prin anii 1870—80 publicul nostru a primit o întregire. Ardealul și Ungaria, care asculta de Cipariu, urmașul marilor Ardeni, Bucovina, stăpînită de Aron Pumnul, se despărțiră din comunitatea limbii literare. «Convorbirile literare» și d. Maiorescu aș dus lupta pentru distrugerea cetățuilor de izolare, și rezultatul a fost unificarea geografică a mediului literar românesc.

În același timp, literatura se apropia de anumite strate superioare, luminate prin școală, ale poporului, ca învățătorii și preoții mai ales : un nemărgenit folos pentru dezvoltarea firească și sigură a vieții noastre sufletești. Ea pierdea însă aproape cu totul boierimea.

Motivele nu se pot hotărî ușor. Ele par a fi însă cam acestea. Pe de o parte, cercul, păzit odinioară cu sfințenie, care încunajura aristocrația noastră de sînge, s'a rupt de pe

la 1880 încoace. Succesul în politică și averea au dat dreptul de intrare în mijlocul urmașilor adevăratei boierimii. Mulți dintre aceștia chiar își pierduseră caracterul românesc prin deasa emigrare în străinătate, iar noii veniți nu erau totdeauna Români. Sufletul limpede românesc al boierimii dispăru în acest vălmășag de prefacere, și rămaseră numai forme goale, între care și această *formă* a limbii franceze, a literaturii ușoare și ușuratece franceze. Iar scriitorii din partea lor se închisese în «turnul de fildeș» al *artei pentru artă*, desprețuitorii pentru public, indiferenți față de soarta neamului în limba căruia scriau, sau nelămuriți în privința celor mai bune mijloace prin care el poate fi ajutat, nesiguri de adevăratele lui nevoi sufletești.

* * *

Scriitorii cinstiți și destoinici s'au prefăcut: ei chiamă astăzi pe toți la comunitatea vieții sufletești, cea d'întăiu și mai mare nevoie a noastră. Și bucuria lor e nemărginită când zilnic se vede că această chemare a lor e ascultată.

VI.

ROSTUL BOIERIMIȚ NOASTRE.

Rostul boierimii noastre.

I.

Boierimea nu e dintre cele mai vechi aşezăminte ale noastre, nici dintre acelea care au pornit în adevăr din sufletul nostru.

În vremile a căror amintire nu s'a păstrat decît în chip cu totul neîndestulător, în fruntea poporului nostru nu stătea boierii, ci alţii cîrmuitorii şi îndreptătorii, cari nu părăsiseră întru nimic haina şi firea ţerănească. Ei răspundeau celor două nevoi mari ale oricărei societăţi: împărţirea dreptăţii şi călăuzirea în apărarea ţerii.

Fuzi sau *cnezii* ţinea *Scaun* de dreptate, încunjuraţi de «oamenii bătrîni», de «juraţi» din sate. Numele de «cnez» e luat de la Slavii, cellalt e, cum se vede, curat românesc. Stăpînirea unui jude se întindea asupra mai multor sate, şi, fiindcă satele erau foarte risipite atunci, ea cuprindea prin urmare un Ținut întreg, care se chiamă astfel judeţ. Hota-rele şi numele acestor vechi judeţe nu s'au schimbat nici pînă în zilele noastre, şi, cînd

zicem județul Vâlcei, județul Romanașului, județul Mehedințului, pomenim încă pe acei juzi ai Romînimii, cari s'aũ chiebat Vâlcea, Romanaș și Mehedinț.

Judele era statornic. Nu tot atîta siguranță putem avea în ceia ce privește statornicia mai marelui său, căruia i se zicea cu cuvîntul slavonesc *Voevod*, care înseamnă căpetenie de oștire. Cnezii întîlnim în multe locuri, și în vremile lor bune și în cele rele; Voevozi, din potrivă, se cunosc numai puțin. Unul stătea în Ardeal, altul în țara munteană de dincoace de Olt, cîțiva juzi cu putere de Voevod s'aũ ivit în Oltenia; după ce Ardealul a intrat în stăpînire ungurească, Voevozia de acolo a scăzut și s'a păcătoșit, ajungînd pe aceiași treaptă cu cnejia saũ cu judecia. Și pe această vreme judele nu mai era alta decît un birău de sat, un vătăman saũ pîrcălab (cuvîntul d'intăiũ se întrebuițează în Ardeal, fiind luat de la Unguri, al doilea e rusesc și domnește în Moldova, cel de-al treilea e obișnuit la Munteni și însemna la început căpitan de cetate).

În veacul al XIV-lea, cînd s'a întemeiat Țara-Românească și apoi și Moldova, nu mai erau decît Voevozi și cnezii în Ardeal, căzuți de o potrivă cît se poate de jos, iar, dincoace, locul juzilor îl luase cîte un singur

Voevod, care izbutise a răpune pe toți ceilalți și a-i moșteni pe rînd: Voevodul din Argeș, pe plaiurile muntene, iar în văile rîurilor Suceava și Moldova Voevodul din Baia, strămutat apoi în orașul Siretiului și în cetatea Sucevei.

Maî toate așezămintele noului Stat moldovenesc aũ fost luate de la Munteni, iar Muntenii, din partea lor, le împrumutaseră de la Bulgari (nu atît de la Sîrbi). Nicî aceștia din urmă nu le născociseră însă de la dînșii, neavînd pentru aceasta priceperea și cultura ce ar fi trebuit. Ele veniau, printr'o înceată decădere, de la Bizanț, adecă și ele, ca multe lucruri din trecutul nostru, de la Roma veche, însă numai pe această lungă cale de împrumut.

Boieria se află printre aceste așezăminte împrumutate. Și numele de *boieri* și numele multor boieri și îndatoririle celor maî mulți dintre dînșii vin de la Bizantino-Bulgari.

Cei d'întăiu Domni munteni aveau pe lîngă dînșii boierii ce urmează:

Un *Ban*. Bănia era aceia a Severinului, Ținutul unguresc dela Apusul țerii. Și cetatea Severinului și Banul de acolo și moneda zisă «ban» a dregătorului acestuia ostășesc vin de la Unguri, cuceritorii de pămînt românesc și în această parte. De pe la 1300, Domni Țerii-Romănești, cari înlocuiseră pe

stăpînitorii olteni de pe plaiurile Vilcei și Gorjului, căpătară și Mehedințul și părțile șesului, cu pescăriile de la Celeiș, care fuseseră ale regelui unguresc. În această parte ei cîrmuiaș ca Domni, dar își ziceau Bani ca să mulțamească pe puternicul lor vecin. Avînd însă neconținut de lucru dincoace de Olt și, pe de altă parte, trebuind să asigure bine o așa de prețuită stăpînire ca a Severinului, ei așezară acolo un Ban mic în numele Banului celui mare, care era Vodă însuși.

Era lucru firesc ca și Domnul nostru să aibă un Logofăt, ca și Țarii bulgărești și Împărații Bizanțului, Roma nouă. Numele său grecesc îl arată ce trebuia să fie: acel care «cuvintează» înaintea Domnului și care «cuvintează» în numele lui, acela care aude pentru Domn și prin care vorbește acesta. Domnul avea, între drepturile sale, nemărgenite ca număr și întindere, și pe acela de a întări prin «cărți domnești» sau «dresuri» (de aici cuvîntul *dregător*, funcționar) orice stăpînire asupra pămîntului. Aproape în fiecare zi se dădeaș asemenea cărți, și ele porniaș de la Logofăt, care avea supt poruncile sale pe toți *diacii* sau scriitorii de hîrtii.

Vornicul e stăpînul «Curții» (*dvor* în-

seamnă în slavonește *Curte*) și dregătorul judecăților. Domnul a strâns puterea juzilor de odinioară, el e acum singurul izvor de dreptate; spre Scaunul lui e deschisă calea orișicui, chiar și a celui mai de jos și mai nenorocit. De cele mai multe ori, el însuși ascultă și hotărăște, la Curte, pe un câmp de «dreptate», ca acela de la Suceava, unde a fost întâmpinat Ștefan-cel-Mare de țara care și-l voiă Domn, sau și în deosebite orașe ale Domniei lui, unde vine și pentru această împărțire a hotărîrilor. Lămuririle le dă însă Vornicul, și atunci, cînd Domnul are mai puțină pricepere și îndrăzneală, el poate fi acela de la care pornește în adevăr hotărîrea.

Ca al treilea boier poate fi privit Postelnicul. Numele lui amintește pe al dregătorului roman intitulat *praefectus cubiculi*. El se chiamă că stă lîngă *patul* Domnului, în *cămara*, în odaia lui. Aceasta înseamnă mai pe înțeles că Postelnicul ține tainele Domniei. În sama lui sînt legăturile cu străinii și de la un timp cu stăpîni de peste Dunăre: Turcii. La porunca lui e Ușerul, care lasă intrarea la Domn.

Vistierul sau Vistiernicul s'ar putea lupta pentru locul al treilea cu Postelnicul, a cărui chemare a fost arătată. Cum îl arată nu-

mele, acest boier are grija Vistieriei. Odată era una singură, și pentru țară și pentru Domn. Vistierul se îngrija ca *birarii* și *dijmarii* să strângă *birul* și *dijmele* și purta de grijă cheltuielilor Curții sau cheltuielii de oaste. Mai pe urmă, el avea apoi în sama lui strângerea și plata *huraciului* pe care țara-l datorîa în fiecare an, la April, haznalei Împărăției turcești.

Cînd s'a făcut însă despărțirea între veniturile Domnului și ale țerii, adecă abia în al XVIII-lea veac, cele d'întăiu trecură supt ocîrmuirea *Cămărașului* domnesc, neapărat un boier mult mai puțin însemnat decît Vistierul.

Pentru ajutorul Vistierului întăiu, al Vistierului și Cămărașului pe urmă, sînt Cămărașii *de ocnă*, cari îngrijesc de această ramură a veniturilor domnești, *vameșii* de la toate hotarele, cari ieaū în arendă acest drept al Voevodului, vama de hotare, dar nu și vama din lăuntru, a tîrgurilor (zisă în Moldova *pîrcălăbie* sau *mortasipie*), *cămănarii* puși întăiu pentru dijma de ceară, (numele lor, slavon, vine de la *camen*, «piatra» de ceară), dar mai pe urmă strîngătorii ai veniturilor de la cîrciume.

Pentru oști acuma* este *Spătarul*. E cel care poartă *spata*, spada Domnului lîngă

acest stăpîn în zilele cele mari de ospete și alaiuri. La război plecau întăiu numai *stratornicii*, al căror nume, alcătuit din grecește și bulgărește, înseamnă general. Pe urmă însă purtătorul spatei domnești la Curte purtă spata țerii în lupte.

Tărziu de tot, adecă tocmai supt Mihaï Viteazul, se mai adăugi în sfîrșit un dregător militar, *Agă*. Mihaï întrebuițase și ostași turci, beșliii, și pentru a-î stăpîni trebuia un Turc, al cărui titlu e acesta de Agă, obișnuit la Constantinopol, unde înseamnă orice ofițer al Seraiului. După moartea lui Mihaï beșliii se risipiră, dar locul de Agă rămase: acum-a-l căpătau boierii de țară. Matei Basarab a fost întăiu Agă pe lîngă alți Domni. Se pare că grija Agăi era să păzească persoana sfințită a Voevodului. La urmă, sarcina sa era numai aceea de a păzi liniștea în orașul de reședință, ajungînd astfel un Prefect de poliție. *Șătrarul* are paza *șătrilor*, a corturilor decî și a tunurilor, iar asupra tururilor osîndelor e *Armașul*, căpetenie de calăi.

Domnul mai avea lîngă el trei boierii, cari îndeplineau numai funcții de Curte. Mai bine ar fi să se spuie că ei erau *chemați* să le îndeplinească, de oarece cîte un biet Voevod fără statornicie, fără avere, fără

răgaz, nu putea să aibă gîndul numai la acele mari petreceri domnești în care-și aveau firește locul dregătorii de ceremonii și de alaiuri.

Păharnicul dă Domnului să bea. El are grija pivniților și a viilor domnești. El va fi strîns poate *vinăriciul*, veche dijmă pe care o datoriau Domniei toți stăpîni de vii.

Stolnicul (de la *stol*, masă) dă Domnului să mînce; cămările Curții sînt în sama lui și la dînsul vin carele care-și revarsă încărcătura în hambarele Domnului. El e ajutat pe urmă de *Medelnicer*, care pune masa, de *Clucer*, păzitorul depositelor de hrană, de *Sulger*, măcelarul Curții, avînd grija cărnurilor, de *Fitnicer*, care îngrijește de *jitnița* grînelor, de *Pitar*, care ține cuptoarele de pîne.

Iar *Comisul*, al cărui nume vine de la *comes* al Romanilor, comite sau conte, are în sama lui caii domnești, povodnici și telegarî, cari niciodată n'aŭ fost mulți, cît timp Domnia noastră a fost neatîrnată și războinică.

La început însă alcătuirea aceasta era foarte nedesăvîrșită. Cîte un Logofăt, un Vornic, un Spătar sau un Stratornic, un Vistier erau totdeauna. Ceilalți puteau lipsi, și în adevăr

lipsesc în cele mai multe din mărturiile de boierii aduse la *cărțile* de hotărîre ale Domnilor. Încetul pe încetul s'a adaus apoi dregătoriile ajutătoare, ale căror nume sînt de cele mai multe ori românești și arată deci că și funcția lor a fost orînduită întăiu aici, supt înrîurirea străină poate, dar nu după modèle străine, gata făcute.

II.

Moldoveniî aū primit toată ierarchia boierească munteană. Schimbările pe care i le-aū adus sînt numai de o însemnătate mică. Cele mai vrednice de luare aminte sînt acestea:

În Moldova se simția nevoie de doi Vornici pentru judecățile cele multe: aceasta s'a întîmplat îndată ce țara și-a atins hotarele firești și a ajuns să cuprindă un mai mare număr de locuitori. Țara-Românească, cellalt principat, nu era, de sigur, mai mică, dar aici Banul oltenesc din Severin, strămutat apoi la Craiova, după ce Unguriî aū luat înapoi cetatea, ca s'o lase să cadă în mîna Turcilor, Banul acesta, stăpîn cu multe drepturi asupra țerii apusene, ținea și judecata lui deosebită, de la care numai rare ori se făcea apel la Domnul din Argeș, Tîrgoviște sau București. În Moldova, fusese

un timp, între Alexandru-cel-Bun și Ștefan-cel-Mare, o împărțire în două a principatului, o Țară-de-sus, cu un Domn și o Țară-de-jos, cu altul. Cele două împărțiri aveau conștiință de acest trecut deosebit și în multe lucruri nu sămănau desăvârșit. Astfel s'aũ făcut doi Vornici, numiți după numele acestor două Țări.

Spătăria n'a pătruns în Moldova decit după anul 1600; cel d'intăiũ care va fi așezat-o, dar deocamdată ca o boierie mai puțin însemnată, va fi fost Radu Mihnea, Domn de obârșie munteană și care domnise întâiũ dincoace de Milcov. Pe lângă aceasta, el era un om pompos căruia-ı plăcea să aibă o Curte cît de mare, cît de strălucit îmbrăcată, și dădea petreceri «împărătești», după moda Constantinopolei Turcilor, în care trăise cîtva timp și pe care o cunoștea foarte bine. Stratornici pentru oșți nu s'aũ pomenit aice niciodată. În schimb jucaũ un rol mare în Moldova, după așezămintul lui Alexandru-cel-Bun și Ștefan-cel-Mare, boierii din cetăți, căpitaniii lor, cari se ziceaũ pîr călabi; cei mai însemnați dintre ei stăteau la Hotin de-asupra Nistrului, la Roman, cetatea lui Roman-Vodă, la Neamț, o și mai veche cetate, la Chilia de pe Dunăre și la Cetatea-Albă, de la limanul Nistrului, care

făceaŭ zid la Miază-zi împotriva celor mai primejdioși dușmanî. Alți pîrcălabî, ca aceia din Bacău, din Crăciuna, nu se aduc înnainte ca marturî în cărțile domnești. În sfîrșit, la Suceava, unde stătea Domnul, nu era un pîrcălab, ci numai un *Portar*, păzitor al porților.

Cît timp Suceava a fost o capitală, s'a păstrat Portarul ei printre boierii cei mari. Cînd însă, de pe la 1560 înnainte, Domnia a trecut mai mult la Iași, unde nicî-odată n'a fost un pîrcălab, ci numai un Vătaf-Mare, ca în orice cetate neîntărită, Portarul de Suceava și-a pierdut rostul. Acuma însă, an de an năvăliaŭ în Moldova Cazaciî, ca un blestem dumnezeiesc, ajutîndu-se cu doritoriî de Domnie, ca să prade Moldova. Cazaciî aveaŭ în fruntea lor un Hatman. Șah, Hatman cazăcesc, stătu în Iași prin 1577-8, ca boier al lui Ioan Potcoavă, Domn cu hapca al țeriî. După cîțiva anî se găsi de cuvîință ca Moldova să-și aibă statornic Hatmanul. Pentru a nu se face încă un boier mare și a se păstra vechea rînduială a dregătorilor, ce se păzia acum cu sfințenie, ținîndu-se, de pildă, pîrcălabî de Roman după ce de mult nu mai era în Roman o cetate, — se adăogi Hatmanului și demnitatea de Portar al Sucevei.

Numai după 1650 Moldova și-a avut Aga : de bună samă supt înrîurirea unor Domni cari veniaū de peste Milcov și nu voiaū să-și schimbe în țara cea nouă înfățișarea Curții cu care erau deprinși. De la 1600 înainte, Tatarii stăteaū în Basarabia de jos, neam neînfrinat și sălbatec, care nu știa de hotare. Aici trebuia decī o pază statornică, și pentru a se da căpeteniei străjerilor, care trebuia să fie un bun oștean, un titlu în stare să impuie vecinilor păgîni, el fu numit cu cuvîntul turcesc care înseamnă general: *Serdar*.

Moldova avea mult mai bune și mai multe vii domnești decît Țara-Românească: la Cotnari, la Hirău, la Huși, la Iași, la Tecuciū, la Odobești erau podgorii vesite. Aici Paharnicul era un boier mult mai prețuit și mult mai împovărat de lucru decît la Munteni. El avuse odinioară ca ajutor pe *ploscar* (de la *ploscă*); pe urmă sarcina acestuia trecu asupra *Cupariului* (de la *cupă*). Un Mare-*Pivnicer* stătea la Cotnari, avînd grija dealurilor domnești.

Bănia fu strămutată în Moldova abia după 1700, supt «Fanarioți», prin urmare și ea ajunse numai întru citva la înălțimea boieriei celei mari.

III.

Schimbări se aduseră boierimii românești, unificată acum aproape cu totul ca nume și atribuții, din trei puncte de vedere, și anume: îndoirea, întreirea, înmulțirea sarcinilor, apoi imitarea datinelor turcești.

Maî târziu în sfârșit se întemeie lingă boierimea mare cu titluri o boierime mică de muncă și de ciștig.

Încă de timpuriu încep să apară boieri de maî multe trepte. Chiar din veacul al XV-lea cutăruî boier i se zice *protovistier* pentru a se deosebi de alți Vistieri maî mici, Vistierii *al doilea*. Domniî din veacul al XVI-lea, maî ales cei din Țara-Românească, dar și cei din Moldova, cari aveau totuși o boierie maî bine orînduită, pun în mărturiile hrisoavelor înnaintea dregătoriei sfetnicilor lor calificativul slavon «Vel», adecă *velichi*, mare. Maî târziu însă, pe la 1700, printr'o îmbogățire și prefacere a rangurilor, Moldova întelegea alt ceva prin boieri maî decît aceia cari aveau o asemenea calificație. Dimitrie Cantemir, învățatul Domn care a scris pe larg despre toate împrejurările moldovenești de pe vremea sa, deosebește întiî *boierii de sfat*, opt la număr, cei maî maî, apoi *boierii de Divan*, Stolnic, Comis

Clucer, Serdar, Sluger, Pivnicer, Pitar, Șătrar, Armaș, Ușer, Aga și pe lângă ei un boier al doilea, Postelnicul, un boier al treilea, Logofătul, și un căpitan al dărăbanilor sau trabanților pentru paza Domnului; Vameșul și Căminarul se adaugă la această treaptă. Fel de fel de boieri cu titluri de «al doilea» și «al treilea» fac apoi «boierimea a doua». Iar între boierinașii ce închid șiragul, se află Cuparul, Cămărașul-cel-Mare, vatafi de aprozi, — carip ăzesc și chiamă la Divan —, cei de copii, *paji* Domnului, Pivnicerul, toate felurile de Cămărași (de dulceți, d'innuntru, de lumină, cu grija luminatului Curții). Candidații de boierinași sînt apoi aceia, mai mult tineri, cari stau supț poruncile vătavilor și cari-și ieau numele după al boierilor, cu un diminutiv: Păhărniceî, Stolniceî, Armășeî, ș. a.

La început se îndoiesc dregătoriile care cer mai mult lucru: Logofeția, Vornicia, Postelnicia și Vistieria. Apoi se urmează cu mai toate celelalte, pentru a se ridica tot mai mulți la cinste, pentru a se împărtași cît mai larg de ranguri și slujbe boierimea de țară ca și cea străină, a favoriților domnești. Pe vremea lui Vasile Lupu era în Moldova numai o demnitate de o singură treaptă: Spătăria.

Înmulțirea slujbelor și titlurilor vine din

înmulțirea urmașilor de boieri cari nu puteau fi lăsați să cadă între țeranî, dar și din alte motive. De sigur că era acum, în niște țeri mai bine locuite, cu mult mai mult de lucru ca înainte. Dar înrîuria pe lângă aceasta priveleştea orbitoare a vieții de Curte constantinopolitane, care venia de-a dreptul din bizantinismul cel așa de roditor în slujbași netrebnicî și în titularî nevrednicî. Domniî ce veniaû în Scaunul moldovenesc sau muntenesc cunoșteaû mult mai bine strălucirea Curții împărătești și credeaû de datoria lor să se apropie de dînsa, înălțîndu-se astfel, pe această singură cale ce li stătea deschisă, în ochii supușilor lor.

Cînd, după Domniî crescuți în Răsărit, venira alții, de naștere din acel Răsărit și prefăcuți cu totul de dînsul, atunci slujbele turcești venira cu numele lor chiar. «Fanarioți» aû înmulțit peste orice măsură și cuvîntă dregătoriile fără de folos. Însă îi îndemna la aceasta și grija ce aveaû pentru atîția casnicî străini cari veniaû cu dînsii și cari, dacă nu puteau intra în Sfatul politic sau în Divanul de judecători, erau bunî pentru asemenea trebî ca ținerea ibricului de spălat sau păstrarea lumînărilor de său. Curțile din Iași și București aû acum un număr de boieri de modă turcească, cari sînt: P cr-

tarbaşa, muhurdarul, pentru pecete, divictarul, pentru călimări, becerul, pentru bucătărie, icî-ciohodarul pentru ghetele şi papucii Măriei Sale, caftangiul pentru hainele aceluiaşi stăpîn, mabeingiul pentru odaia de lucru şi toate hîrtille lui, ciamaşirgiul, pentru albiturile lui Vodă, caşegi-başa, pentru cafeaua princiară, şerbecciul pentru şerbete, buhurdangiul pentru mirodeniile de odaie, de barbă sau de rufe, cibucci-başi, pentru ciubuc, ibrictarul, pentru ibric, peşchirgi-başa, pentru peşchir, ciohodarul cel mare, pentru pază, sofragiul, pentru sufragerie, berber-başa pentru barbă, cavas-başa pentru cavaşii de strajă, samdangiul pentru lumînări, şi încă cîtiva.

Acum însă pînă şi boieriile cele mari sînt înmulţite. Ţara-Românească are ca şi Moldova doi Vornici; i se dau şi doi Logofeţi, făcîndu-se o Ţară-de-sus la Răsărit şi o Ţară-de-jos la Apus. Ba mai întîlneşti un Vornic-Mare al treilea şi al patrulea Mare-Vornic, chemaţi în ranguri de un bun cîrmuitor, Alexandru Moruzi. Încă un Mare-Vornic are Cutia Milelor, din care se dau anumite ajutoare la feţe alese, dar cu averi scăpătate. E în sîrşit un Vornic de Politie, care ia o parte din sarcina Agăi. Ca al treilea Logoiaţ se adauge cel de obiceiuri, creat pe la 1774,

Mihai-Vodă Suțu al II-lea, Domn în Moldova (1819—21) (după Gion, *Istoria Bucureștilor*.)

pentru a păstra datina. Și Munteniî aũ acum un Hatman, acel al Divanuluî, mai mare peste aprozi și dregătoriî ceî mărunți aî judecăți-lor. Postelnicul tot se mai numește, dar acum întimpinî și un Logorât al Pricinilor Străine. De toate, sînt acuma șese clase, bine hotărîte, și e aproape cu neputință ca omul cel mai vrednic și mai muncitor să înnainteze de la treapta a șesea, în care se îngîmădesc zapciiî puțin plătiți, cari iese înnaintea oaspeteluî străin în nădejdea bacșișuluî, până la treapta întăiũ, unde se răsfață trufași, în largul lor, ceî mai mari din boierime, așa numita protipendadă, care nu mai cuprinde însă numai cinci membri, cum spune numele, ci nu mai puțin de șeisprezece în Țara Românească.

Cele șese clase ale boierilor nu cuprind însă numai pe ceî ce se află în slujbă, ci încă și pe ceî cari *aũ avut* slujbe. Numărul acestora e foarte mare. Domniile se schimbă des, și, în răpedea lor preurmare, o mulțime de oameni ajung să guste cinstea dregătoriilor. Până la moartea lor ei rămîn boieri. Fiiî lor vor fi priviți ca feciori de boieri, urmașiî «neamuri», și nu vor putea fi puși într'un rînd cu locuitoriî obișnuiți aî țeriî. Boieriî nu pot fi bătuți decît de Domni, cu topuzul, care ucide une ori, dar nu necinstește

nică-odată; ei nu pot fi uciși prin ștreangul hîd al spînzurătorii, ci numai prin sabia strălucitoare a ostașilor; în ceia ce privește datoriile către Stat. ei nu plătesc nică birul, nică chiar dijma, afară numai de anul cînd un Domn își începe stăpînirea. În schimb, Domnul poate să-î cheme totdeauna la război, ca și pe Curtenii Moldovei, cari și ei se ridică de-asupra țeranilor, ca și pe Roșii de țară ai Muntenilor, ca și pe slujitorii cari stau cea mai mare parte din timp acasă și răspund către Vistierie un bir scăzut, pentru slujba ostășească ce fac țerii, în sfîrșit ca și ostașii plătiți: dărbantii său dorobantii, numiți după trabantii ardeleni, său seimenii.

Pe încetul se înjghebă astfel, prin perîndarea în slujbe, prin înmulțirea firească a familiilor ridicate de încrederea său iubirea Domnului, o clasă boierească. Tăria ei nu stătea numai în drepturile ce s'aŭ arătat mai sus, în faimă, în amintiri frumoase, în odoare strînse din neam în neam, ci mai ales în moșii, iar, de la o vreme, în moșii și în oameni.

IV.

Înainte de a fi o Țară-Românească său o Țară a Moldovei, erau moșii și moșierii, dar moșii mici și moșierii țeranii. Domnia schimbară această stare de lucruri de fră-

țească sărăcie, dăruind dregătorilor, *boierilor* pământuri pustii, pământuri fără stăpîn, de care erau destule, și pământuri confiscate. Aceste pământuri ajungeau prin danie *urice*, adecă erau de acum înainte scutite, ca și pământurile mănăstirești. De aici nu se lua *gloabă* sau amendă, nici *pripas* pentru vitele rătăcite, nici *șugubină* pe cei cu păcate, nici *sulgiu* sau *iliș*, pentru vitele tăiate, nici dijme pe oi, pe albine, pe mascuți, nici dare pe vii, *vinăriciul*, nici *cîblăritul* sau «chilele» pe recoliă, nici dajdea pe produsul pescuitului. *Ureadnicii*, *dregătorii*, *deșugubinarii* n'aveau ce căuta aici; birarii singuri își ridicau birul său îl primiau din mîna pîrcălabilor sau vornicilor boierești.

Dacă ar fi fost mai multă statornicie, s'ar fi alcătuit foarte răpede, și într'o țară și în cealaltă, o proprietate mare, care putea fi apărată de împărțire — cum s'a făcut mai târziu — prin călugărirea silită a celor mai mulți copii. Războaiele veșnice cu străinii de la multe hotare, dar mai ales multele războaie lăuntrice pentru Domnie au împiedecat aceasta, — mai mult în Țara-Românească însă decît în Moldova. Au rămas, cu deosebire la Munteni, mulți boieri neastîmpărați, buni în război, dar cu mult mai răi în pace.

De la o vreme însă, țeranul n'a mai putut

ținea pe umeri povoaara birului. El și-a trecut deci moșia lui cea mică boierului vecin. În Moldova, lucrul s'a făcut pe nesimțite, fără vînzare în regulă; dincoace de Milcov, vînzarea formală s'a săvîrșit în cea mai largă măsură, cu cîtva timp înnainte de Mihaî Vi-teazul. Boierii izbutiră a strînge astfel bogăția de pămînt a țerii, și Buzeștiul lui Mi-haî ajunseră a stăpîni peste trei sute de moșii. Împrejurările fură și mai departe pri-elnice strîngerii la un loc a pămîntului; după peirea țeranului sărac, urmă și aceia a celui înstărit, și Constantin Cantacuzino din Țara-Românească, frații săi, Iordachi și Toma, din Moldova putură să-și facă astfel vestite averi de lanuri și munți.

Nici prin această vînzare însă, săteanul nu scăpa de greul birului. Boierul veni atunci înnaintea lui ca ajutor și luă birul asupra sa, un an, mai mulți ani, grămădind datoria asupra vecinului său mai sărac. La urmă, el cumpără pe acesta, ca om, dîndu-î une ori pe lîngă suma datoriei și cîteva sute de aspri, moneda cea mică de argint a timpului. De aici înnainte, țeranul nu mai avu nimic a face cu Domnul: el dădu boierului și dijma pe care o dăduse Domniei și munca pe care pănă atunci o cheltuisese pe țarina sa și pentru folosul său.

Boierii cari au avut pământ s'au păstrat în dregătorii aproape neîntrerupt. Cel puțin ei au făcut parte din unele partide ce se luptau între ele — Cantacuzinii cu Bălenii în Muntenia de pe la 1660 la 1680 — și au cîrmuit în zilele de biruință ale partidei lor. Dimpotrivă cîți s'au răzimat numai pe bani sau pe sprijinul unor Domni, au trecut răpede pe la Curte pentru a se întoarce în Răsărit sau pentru a peri în nenorocire ori sărăcie.

A fost deci până la Regulamentul Organic două feluri de boierie: boieria funcției, care nu aducea și pământul, și boieria pământului, care trebuia să aducă funcția. Boieria cea d'întăiu n'are nici o însemnătate; urmașii ei nu se mai găsesc astăzi în stratele de sus ale societății. Dacă vre-un Domn fără rușine, ca Nicolae Mavrogheni, a făcut boierii pe cine au vrut și pe cine n'au vrut, dacă un alt Domn, înainte de dînsul, Matei Ghica, a făcut în cîteva luni o sumedenie de boierii de cea din urmă treaptă, aceasta n'are nici-o înrîurire asupra dezvoltării boierimii noastre. Prin asemenea măsuri nu se urmăria alt ceva decît căpătarea, în schimbul sumei plătite la Domnie, a drepturilor legate de însușirea de boier.

V.

O parte din boierii cei noi e întrebuințată în Curțile de judecată, *departamentele*, întemeiate după 1774 mai ales: este acuma la Munteni, pe lângă vechiul Divan domnesc, un Departament de Opt, unul de Șapte, unul de Patru (la Craiova), altele pe lângă Spătărie, unde se judecă procesele localnicilor cu străini.

O altă parte intră în rîndurile ispravnicilor, cîrmuitorii ai județelor, în rîndurile sa-meșilor, strîngătorii de biruri în aceleași județe. Odată orîce boier era ispravnic, cînd Domnul îi dădea să *isprăvească* ceva, să facă o judecată, o hotărnicie, un drum, o călătorie războinică de ostaș, o supraveghere de clădire, de pod. De la un timp însă, acest mijloc de administrație nu se mai păru potrivit. Boierii nu mai primiau bucuroși asemenea sarcini, și ei erau acum mari și tari.

Constantin Mavrocordat se gîndi atunci la *mazilă*, la neamurile sărăcite ale boierilor, care nu mai puteau ajunge la boierie. În Moldova, ca și în Țara-Românească, li se ușurâ plata birului, fiind supuși la o *dajde* mai ușoară, dar în schimb ei trebu-

iaŭ să se supuie la orice cererî ale Domniei: aceasta rămase de acum înnainte daină.

Dar în același timp, pentru cîrmuirea zilnică a județelor se făcură *ispravnicile*, după modelul dat de Austriaci în Oltenia, cu *vorniciile* statornice. Moldova își avu și ea ispravnicii: cîte doi de județ. Înnainte tinerii boieri începeau pe lîngă un ocrotitor mai bătrîn și treceau apoi rîndurile boierinașilor pentru a se urca în sfîrșit oricît de sus. Acuma ei încep cu un loc de ispravnic, care învață minte și aduce bani; în același timp, fiindcă s'a răspîndit obiceiul de a se da fără slujbă titlurile boierilor celor mai micî, ei sînt cinștiți cu astfel de titluri. Barbu Știrbei, Domnul de mai târziu, a început astfel Căminar și ispravnic la Vlașca.

VI.

Regulamentul Organic din 1832 înțelegea să facă din boierimea noastră un fel de nobilime rusească. Se prevedea scutirea de dări, împărțirea în clase, titluri în legătură cu orice funcție și o parte hotărîtoare în afacerile Statului.

Regulamentul n'a trăit însă decît vre-o douăzeci de ani și a făcut loc epocii luptelor constituționale din care s'a desfăcut Statul român de astăzi.

Am văzut că tinăra boierime de la 1830-40 a început epoca nouă din literatura noastră. Aceiași boierime — mare sau mică (Brătianu, Rosetti, făceaū parte din boierimea mică) —, a stăpînit un timp și cîmpul politic. Astăzi nu mai este așa. Clasa cea nouă, ridicată din mijlocul locuitori or orașelor mai ales, în parte însă și dintre sătenî, clasă numeroasă și energică, iea repede de tot locul boierimii.

Acesteia îi rămîne însă o mare parte din proprietatea rurală, numele și tradițiile bune (celelalte pot fi uitate). Această moștenire impune însă și o datorie. Boierimea românească nu are datoria de a conduce risipa vieții sociale, ci de a sprijini din răputeri, cu orice jertfe, agonisirea prin muncă a culturii neamului de viața căruia e strîns legată viața neamurilor lor.

Dintr'o istorie a literaturii ungurești extrag aceste rînduri:

«La adunarea d etală din 1825, Paul Nagy vorbi în potriua aristocrației înstrăinate și, accentuînd datoriile magnaților, li impunea sarcina de a ocroti literatura națională ridicînd o Academie de științi și arte. După cuvîntare, se ridică tînărul comite Ștefan Széchenyi, atunci căpitan de cavalerie, și

palid de emoție, în mijlocul adâncii tăceri, oferi solemn venitul său pe un an întreg: 60.000 de florini. . . Cu lacrămile în ochi se înalță apoi bătrînul baron Avram Vay, cu oferta de 8.000, contele Gheorghe Andrassy, cu 10.000 și contele Gheorghe Károlyi cu 40.000: eî fură decî cei patru întemeietori».

Academia Romîna a făcut-o însă Statul, decî contribuabilul, săracul. A îmbogățit-o întîi un Grec, Zappa. Cîțiva, foarte puțini, boierii i-au dat ceva *după moarte*. Cărțile românești se vînd încă între săraci. Revistele cele bune, nu cele ce cerșesc și lingușesc, găsesc banul cu care se tipăresc la preoți, la învățători, cari n'au nici-un bulgăre de pămînt, la studenți, cari abia aū o haină să puie pe ei, la funcționarii ce trăiesc de azi pe mîne.

E o datorie de onoare pentru purtătorii celor mai vechi nume românești să nu mai fie așa. Și cuvintele frumoase singure nu mai folosesc, căci prea aū fost spuse des.

VI.

FARMACIA ÎN ȚĂRILE ROMÎNE

Farmacia în țerile romîne.

I.

Numele ce se da la Romîni de pretutindenî locului de unde se împart mijloacele pentru alinarea durerilor trupului și aceluî care face împărțirea dovedește vechimea farmaciei în țerile lor. Dar el arată în același timp ce erau cei d'intiî «farmaciști». *Spîțer*, *spîțerie* vine de la *speziario*, *speziaria*, forme italienești vulgare pentru *speziale* și *trafico di spezie*. În coloniile italiene așezate în preajma noastră, în Crimeea, a cărei coastă, cu strălucita ei capitală, Caffa, se afla în mîna Genovesilor, vindea astfel și leacuri, în 1381, Anton spîțerul, «Anthonius spetiarus». Coloniștii genovesi din Pera Constantinoplei aveau și la 1403 spîțerul lor. Dar ei destăceau în acelaș timp cu medicamentele — care erau toate simple, fabricate gata, și nu compuse anume — «fructe zăhă-

rite» (fruits-confits, confetti), șofran, zahăr, scortişoară, sosuri (salsa) și șerbet, precum și vinuri străine. Numele de *speziario* vine de la *spezie*, *species*, supt care se înțelegeau în evul mediu mai ales mirodeniile, plantele colorante, condimentele — deci, înainte de toate, piperul —, care se aduceau din Orient, din Indiă, prin Asia Mică și Egipt. Încă în secolul al XVIII-lea un dicționar italian explică ast-fel cuvântul *speziale*: «cel ce vinde speciile și compune medicamentele ordonate de medic», și adaugă cuvântul latin: *aromatarius*: vânzător de mirodenii.

Speciile se zic pe franțuzește *épices*, iar *épicier* e băcanul. Băcănie și spițerie erau la început același lucru, deposit de mărfuri coloniale.

Dintre cele două atribuții ale «spițerului», strămoșii noștri prețuiau mai mult, mult mai mult, pe cea mai puțin înaltă. De leacuri învățate ei n'aveau nevoie, fiindcă erau babele cu buruienile lor. Deci pentru mirodenii, văpsele vegetale și zaharicale răsăritene s'au întemeiat în orașele românești mai mari, «spițerii», de «spițerii» veniți din Crimeea genovesă.

Cînd Domnul Moldovei său al Țerii-Românești, cînd vre-o rudă a lui, cînd vre-un boier mare erau bolnavi, babele nu erau

întrebate singure, ci se chemau medici său, cum se zicea atunci, cu un cuvînt slavon luat pe calea literară, *vrač*. Unii erau din Ardeal, Sași, alții din Crimeea, *Frînci*, sau chiar din Italia (Ștefan-cel-Mare a fost curarisit de un medic din Veneția), alții din Constantinopolul turcesc sau de la Hanul Tatarilor, Evrei (mai ales Evrei spanioli și portughesi), ba odată vine, pentru Ștefan-cel-Mare, un medic din Germania, de la Nürnberg.

Ei sosiau cu o mică farmacie, dar ea era foarte neîndestulătoare. Ștefan cel-Mare era silit să trimeată un om anume la Veneția ca să facă acolo leacurile pe care i le prescrisese medicul său venețian.

Vedem odată pe un bărbier-medic din Ardeal, că amină cura de ochi a lui Alexandru-Vodă Lăpușneanu, pentru că are nevoie de unele ierburî care cresc în luna lui Maiu, cînd se va întoarce din Bistrița Ardealului, aducîndu-le. Altă dată același Domn trimete acolo la Bistrița ca să i se aducă «niște unsoři de ochi». Pe acest timp, Brașovul, care împrumuta medici Domnilor munteni, avea spițeri, pe cari-i intitula *aromatarius* său, cu numele apusean — căci mulți Brașoveni învățau și călătoriau în Germania —, *apothecarius* și, pe nemțește, *Abetecker*. Aceasta

ar fi făcut în românește *aptecă*, dar cuvîntul nu s'a luat, fiindcă n'aŭ venit negustorii. Cîte un Domn adesea-orî bolnav, ca Petru Șchiopul, ținea în chip statornic medicul său pe lîngă el, dar de un farmacist venit din Ardeal nu se pomenește.

În solii, în războaie, în pribegie, Romîniŭ aflău ce e o apotecă, săsească, polonă sau germană, dar nu li se părea că așa ceva ar putea fi strămutat și la ei. De la o vreme și vechea spițarie-băcănie încetă. Turcii goniseră pe Italieni din coloniile lor răsăritene. După ce se făcuseră stăpîni și peste țerile noastre, ei impuseră pe încetul obiceiurile lor în multe lucruri. Dar la dînșii cine vinde coloniale, *bacalul*, n'are și ierburî și siropuri și prafuri. Acestea privesc pe medic, pe *hechim*, care e și farmacist. Decî avurăm și noi vînzători de zaharicale, condimente și aromate, căroră, după cuvîntul turcesc, Moldovenii li ziseră: bacali, iar Munteni: *băcani*, pe cînd leacurile ajunseră a fi *doftori*, fiindcă le prescria și le prepara tot «doftorul».

II.

Întemeierea spitalelor deschide o epocă nouă pentru farmacia în țerile românești.

Cel d'întîiū a fost întemeiat în Domnia lui Brîncoveanu. Cuvîntul *spital* e grecescul *σπιτάλι*, dar Grecii aū reproduc numai în limba lor pe italianescul *ospedale*, și ei aū cunoscut aceste așezăminte ale iubirii de oameni și milei prin spitalele italiene, adecă venețiene. Supt o influență italiană și venețiană decī s'a tăcut întîiul spital românesc, al Colței, în care s'a așezat și o «spițarie» cu «felurite leacurī și felurī de buruiene tămăduitoare». Brîncoveanu avea la 1702 doi medicī grecī, Pandele și Ianachi, și unul «franțuz», care era chirurg, saū, cum se zicea atuncī, «gīrah». Pe līngă dīnșīi însă Domnul plătia de o bucată de vreme pe Iacob Pylarino, de loc din Smirna, dar care învățase în Veneția și putea fi socotit ca Venețian; el a scris în latinește o carte despre vaccină. «Doftorul Iacov» aduse de sigur cu dīnsul și un *spițer*, un «spicear», zice condica de socotelī a lui Brîncoveanu; «spicearul» merse cu Vodă, care era bolnav, în călătoria la Adrianopol din 1703.

Nu se poate spune dacā urmașīi lui Brîncoveanu aū avut și ei «spicearii» lor; oricum, ei erau numai ai Curții. Ca spițerī ai Curții în Moldova erau la 1763 un anume Toma și Antohi.

Dar în această epocă războaie se poartă pe pământul nostru, și ele aduc oștiri apusene, germane în Țara-Românească. «Spițerul» și «doftorul» neamț, «spițerul» și «doftorul» grec cu diplomă din Germania nu apar încă, dar la 1752 Grigore-Vodă Ghica, întemeind la București spitalul Pantelimon, adaugă, pe lângă medicii, un «spițer pentru facerea și lucrarea doftoriilor», și chiar un erborist, «un om anume, ce știe și cunoaște ierbele cele de treaba doftoriilor, care la vremea lor să fie dator, după semnarea doftorului și a spițerului, a le culege și a le duce la spițerie». Spitalul Sf. Spiridon, întemeiat la Iași puțin mai târziu, își avea și el spițeria. Craiova avu și ea, odată cu spitalul, spițeria spitalului.

Peste câțiva ani se face încă un pas. Speculatorii, cari căpătau prin stăruințe un monopol de la Domnie, întemeiară spițerii particulare. Cea d'întîiu apare la București, în Hanul Șerban-Vodă, și o ținea un Armean, Hagi Chiriatic Arbut. El o vîndu apoi prin 1776 unui medic, care pare să fi fost Frances, Ioan Șafant.

Pe atunci domniă în Moldova Grigore Alexandru Ghica, și între multele sale faceri de bine, inspirate de curentul filantropic, filosofic al Apusului, e și orînduirea celui

d'întîiî medic de oraș. Odată cu «doftorul obștii», milostivul Domn creă și «spițeria obștii» în Iași, pe care toți urmașii săi o lăsară cu veniturile ei. În Țara-Românească această sarcină o aveau medicii de spitale. Și, pe cînd în Iași «spițeria obștii» era asigurată că nu va avea concurență, cele din București se înmulțiră așa de tare și așa de liber, încît luminatul Domn Alexandru Ipsilante trebui să li impuie la 1780 controlul *arhi-iatrului*, adecă medicului primar al spitalelor, pentru ca să nu mai vîndă decît preparate proaspete și bune, și după rețeta medicului. Încă și în acest timp, adevăratul spițer avea cunoștință medicale așa de întinse, încît la nevoie el putea să fie numit ca urmaș al doftorului său «gerahului», ale căror rețete le iăcuse până atunci.

În Martie 1785, Alexandru Ioan Mavrocordat, Domnul Moldovei, iea măsură nouă pentru «spițeria obștească a politii» din Iași, care va fi «în fața uliților», adecă la stradă. În August următor, el unește spițeria aceasta cu a spitalului Sf. Spiridon, dînd farmacistului cu aceste îndoite atribuții leafa de 25 lei pe lună și orînduirea scutirii de vamă pentru «doftorii».

Acum erau iarăși și spițeri cu spițerii particu-

lare; cei munteni nu sînt cunoscuți; asupra celor din Iași avem destule știri. Cei mai mulți erau Nemți, sau și cîte un Evreu botezat. Seria o deschide Anton Feyrman sau Faierman, care făcea parte din categoria din urmă; îl aflăm și în 1763 și în 1758 chiar. El avea drept vecin pe medicul Lockmann, și fiul acestuia, Ioan, se făcu spițer. Și fiul lui Ioan se întîlnește ca spițer, în 1819. A fost o adevărată dinastie de spițeri ieșeni Lockmann: cel din urmă a murit dăunăzi, foarte bătrîn.

Între ei răsare și un Italian, Venețianul Alexandru Venier, care începu a servi țerii supt Mihaï Suțu cel d'întîi, cu calfa și alte trei slugi, și care era în picioare la masa sa de lucru în 1816 ca Serdar, adecă boier de treapta a treia. Contemporanii săi munteni erau Șafant, de care a mai fost vorba, Germanii Miller, Ruth, Frith, Roth, Mihály și Grecii Nicoli, Gioanu, Andrei. De la 1800 se adăugi și Levantinul Iosif Raimondi, al cărui frate ajunsese funcționar la consulatul prusian. Iosif își avea încă farmacia la 1816.

Boierii de pe Podul Mogoșoaii își tocmiră deosebit un farmacist în persoana Germanului Lorenz Dampner.

Din documentele tipărite dăunăzi de d. dr.

Angelescu se vede ce schimbări s'au mai întîmplat până la data de prefacere a Regulamentului Organic. Unele sînt numai de persoane. Farmacia lui Venier o ia Grecul Costachi Desila. El văzu întîmplările de răscoală și nenorocire de la 1821, și li suferi urmările, ca și colegul său Iosif Leiter. Un alt coleg, Polonul Iacob Verojenschi, se adause în 1826. În București, pe vremea ocupației rusești începută la 1828, se *abilită* ca farmacist, în 1829, Mihaï Eckhardt.

Maï însemnată e crearea de farmacii în județe. Botoșani, în Moldova, par să fi început. Grecul Ioan Vasiliu avea acolo spițeria sa încă d'innaintea anului 1821. La 1827, doctorul D. G. Samurcassi ceru să se îngăduie de Domn întemeierea unei a doua, pentru că, «din nebăgare de seamă și graba lucrătorilor, erau să se apropie de ușa mormîntului două cucoane, avînd spițăriul pus în doftoriile rînduite, în loc de un dram extract de nucî sadea, cu adăogire un dram extract masalariță, din care, după ce aŭ luat cea d'întîiŭ rînduită măsură, îndată aŭ început sămnile otrăveii ce are masalarița, adică amețială, tremur, dureri cumplite și altele încă». Cel d'întîiŭ farmacist din Piatra fu Iacob Garocinschi, cel d'întîiŭ din Fălți-

cenî, Gheorghe Vasilicovschi, amîndoi Galițienî; în Bîrlad boierii recomandase pe Grecul medic Nicolae Lafari, dar Domnul numi pe Germanul Kraus. Alt, din Huși, începu abia supt Mihaî Sturza. În Țara-Romănească abia de la 1830 la 1840 apar, pe lîngă farmacia din Ploiești, a lui Kraus, altele, conduse de Germanî, mai mult Sași, și de cîte un rar Ungur, ca Borockskay, Benes, saŭ Slav, ca Tucik; în Buzău, Giurgiu, Slatina, Pitești.

Noua și ultima schimbare a fost întemeierea școlii de farmacie romănești și pătrunderea elementului românesc bine pregătit în această ramură folositoare.

VII.

UN ORAȘ ROMĂNESC : BOTOȘANIȚ.

Un oraș românesc: Botoșanii.

«Botoșanii» înseamnă târgul lui Botăș. Botăș e un nume care trebuie pus alături cu Bontăș, cu Motăș, cu Crasnăș, cu Hasnăș. Finala -ăș se adăugea la unele nume de oameni pentru a face nume nouă. Cele de mai sus vin de la Bontea, Motea, Crasnea, Hasnea sau de la formele, și mai vechi; Bontul, Motul, etc. Botăș vine deci de la Bontea sau Botul. E un nume care se află în toate părțile românești: în țara Birsei, în Banatul timișean.

Botăș a fost *strămoșul*. De la el s'a început viața locuitorilor satului care s'a prefăcut mai târziu, destul de târziu, într'un târg. El cu ai lui a întemeiat acel sat. Așezat într'un loc oarecare, departe și de apa cea mare a Siretiului și de apa cea mare a Prutului, într'un Ținut care n'avea altă bogăție decât

a vitelor, ce găsiau pășune înaltă și grasă pe povârnișurile dealurilor de lut ce se întroacă aici, — satul Botășanilor nu făcea să se prevadă prin nimic un viitor mare. Dar unul din drumurile cele mari de negoț ale Moldovei lui Bogdan întemeietorul, lui Alexandru-cel-Bun și lui Ștefan-cel-Mare îl atingea.

Într'un timp când acest sat mare n'avea nici-un fel de însemnătate, Tatarii din Crim, răpezindu-se asupra Moldovei, prin vadurile rău păzite ale Nistrului, îi pretăcură în cenușă bordeiele, căsuțele de lemn, acoperite cu șindrilă și stuf. Vechea cronică a țerii scrie astfel: «În anul 6947 [1439], Novembre în 28, aū venit Tatarii și aū prădat până la *Botoșani*». Numele «Botoșani» a venit firește din acel de la început, «Botășani».

Satul se ridică întâiū prin așezarea vremelnică a Domnului în cuprinsul lui. Pe atunci stăpînitorii țerii aveau obiceiul de a străbate, în primăvară și vară, toată țara, fie pentru a-și îndeplini o datorie: împărțirea de dreptate și apărarea de dușmanii săi de făcătorii de rele, fie pentru a-și face plăcerea cea mare a vînatului. Nu putem spune că Ștefan-cel-Mare a stat în Botoșani. El e totuși acela care a clădit, la 1496, chiar în preajma

orașului de astăzi, frumoasa biserică a Păpăușilor, care a fost ridicată din ruină în timpurile noastre abia. Și până astăzi se cește, în frumoase litere gotice, înrămurite ca frunzele de spin, această inscripție deasupra ușii de intrare :

«Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, am zidit acest hram întru numele Sfântului părintelui nostru arhierarul și făcătorul de minuni Nicolae, în anul 7004 [1496], iar al Domniei lui al patruzecilea curgător, luna Septemvrie în 30».

Aceasta înseamnă că Păpăușii au avut vre-o legătură cu Ștefan, și aceasta nu poate fi alta decât alegerea satului ca loc de popas și de odihnă din partea vestitului viteaz. Dacă ne gândim că la Hîrlău el avea o iubită, pe acea Marie, care i-a dat un fiu, Petru Rareș, vom înțelege rostul Păpăușilor în mijlocul chiar al unui drum pe care Vodă nu-l va fi făcut tocmai rar : în adevăr, e cam tot atîta cale de la Suceava la Păpăuș cîtă este de la Păpăuș la Hîrlău. Ceia ce era atunci un drum de țară, este și astăzi unul.

În 1496, Botoșani trebuie să fi fost încă un sat, care se vedea de la Păpăuș, dar nu se atîngea cu acesta din urmă, strîns în jurul bisericii

și clopotniței lui Ștefan. Peste câțiva ani însă, Ștefan năvălia în Pocuția și o lua pentru câțva timp; granița de Nord a țerii era, oricum, mai bine statornicită decât pînă atuncea. Apoi, cu câțiva ani în urmă, Moldova pierduse cetățile cele mari și vechi de la Dunăre și Marea-Neagră: Chilia și Cetatea-Albă. Aceasta aduse ridicarea peste puțină vreme a Renilor și Galaților, tot la Dunăre. Negoțul de odinioară nu era întrerupt astfel. Botoșanii, așezați pe drumul Suceava-Iași, se putură dezvolta în schimbul de mărfuri dintre Polonia și Turcia, adecă dintre Apus și Răsărit.

La 1528, Petru Rareș, care abia-și începuse Domnia, scrie din «tîrgul Botoșanilor». Nu trebuie să uităm că înaintașii săi, Ștefăniță și Bogdan Orbul, stătuseră adesea la Hîrlău, pe care-l numiau «tîrgul Bahluiului». După ce învinse pe Sașii din Ardeal la Feldioara, în 1529, Petru e iarăși în Botoșani. De aici scrie el, la 29 Iulie, o scrisoare de cumplite amenințări către Brașoveni, «nouă nu tocmai iubiți», cărora li făgăduiește că, de nu se vor supune Craiului sprijinit de dînsul, «și pe copiii voștri îi voi pedepsi cu fier și foc». La 31 Iulie, el zguduie apoi și pe Sașii din Bistrița. La Botoșani se întoarce Petru și după asediul Brașovului, în

iarna lui 1530. Și la 1531 îl găsim aici, în anul când se bătău cu Poloniș la Obertyn, și chiar în anul morții, 1546.

Se pare că el dăruie noul târg, întemeiat poate cu privilegiu de la dînsul, pentru a ținea iarmaroace, bîlciuri, Doamnei sale, Elena, fata lui Ioan Despotul sîrbesc. De acum înainte orașul fu cîrmuit, pe de o parte, ca toate celelalte, de un șoltuz și doisprezece pîrgari, iar, pe de alta, de Vorniciș Doamnei.

Elena se crezu îndatorită a face biserică de piatră, acolo unde nu fusese decît bisericuțe de lemn. Ea obișnuia și mai departe a sta aici. De aceia fiul ei Ilie a poruncit și el din Botoșani. Supt al doilea fiu, Ștefan, ea înălță pe rînd, pentru pomenirea ei și a soțului ei mort, biserica Sf. Gheorghe întăiu și apoi a Ospeniei. Ele fură făcute întocmai după biserica lui Ștefan-cel-Mare din Păpăuș, cu un turnuleț la mijloc și intrarea pe lature. Discuri de smalt verde, galben, așezate în briuri, le împodobia. Aveau și o clopotniță de o parte, care s'a dărîmat apoi și a fost înlocuită prin altele. Dar inscripțiile, de toată frumuseța, au trecut neatînse prin marile primejdii și prefaceri. La Sf. Gheorghe se cetește ceia ce urmează: «Elena, fică de Despot, Doamna răposatului Petru Voevod,

a zidit acest hram întru numele Sfântului marelui mucenic Gheorghie în târgul Botoşanilor, în zilele Domnului Io Ştefan Voevod; şi s'a săvîrşit în anul 7049 [1541=1551], luna lui Octomvrie». Pe cînd Ospenia, mai nouă, zice: «Cu vreaarea Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvîrşirea Sfântului Duh, iată eă, roaba stăpînului mieă, Domnului Isus Hristos, Elena, fiica de Despot, Doamna lui Petru Voevod, fata lui Ion Despot Impăratul, bine am voit, cu buna aplecare a mea şi gîndul mieă cel bun, a zidi acest hram, întru numele Adormirii Precistei stăpînei noastre de Dumnezeă Născătoare şi pururea Fecioarei Mariei. Şi s'a săvîrşit în anul 7060 [1552]. Avgust în 15». Poate că numele satului Mănăstirea Doamnei lîngă Botoşani aminteşte încă o clădire a Elenei.

Cînd Elena fu ucisă, după moartea fiului ei celui mic, — Alexandru Lăpuşneanu cel grozav, soşul Ruxandei, fiica Rareşoaei, stătu şi el uneori la Botoşani. Lîngă acest oraş, la Verbia, pe apa Jijiei, între dealurile golite de toamnă, se dădu la 1561 lupta nenorocită în potruva lui Despot, care venise să iea Moldova de la Lăpuşneanu.

Cu plecarea din ţară a lui Bogdan fiul Ruxandei în 1571, se mîntui însă prosperitatea veche

a Botoșanilor, pe care o întemeiase Petru Rareș, născut în Hîrlău, și o îngrijise întregul lui neam, pînă ce se stinse.

Botoșani au avură decî după săteanul Botăș un al doilea părinte, pe Petru-Vodă. În alte împrejurări, dacă Botoșani ar fi astăzi un mare oraș de Romîni, de Romîni harnici și luminați, — în mijlocul lui, chiar înaintea puternicei clădiri a Ospeniei, ar trebui să se ridice icoana de marmură sau bronz a singurului fiu al lui Ștefan-cel-Mare care a avut în el o scînteie din sufletul marelui părinte.

II.

Petru Șchiopul, fiul unei fete a lui Rareș, pomenește odată despre decăderea Botoșanilor, puind-o în sama Evreilor de la hotarul polon, cari stricău prin uneltirile lor iarma-roacele țerii. Nicî el însă, nicî urmașii săi pînă la Vasile Lupu nu se întîmpină în Botoșani, pe unde trecu numai, în vremea lui Mihai Viteazul, fugarul Sigismund Báthory. Nicî-o *carte* orășenească nu ni s'a păstrat din acest timp, precum s'a păstrat astfel de zapise din tîrgul de jos al Bîrladului. Radu Mihnea înviè la începutul veacului al XVII-lea Hîrlăul, din care-și făcu un Scaun de Domnie, dar el lăsă în părăsirea cea veche Botoșani.

Vasile Lupu se găsește, în adevăr, de două ori la Botoșani, dar aceasta n'are nici-o însemnătate pentru oraș, care nu-i datorește nimic. La «Curtea domnească» din acest oraș stătea numai preotul bisericii domnești (Sf. Gheorghe). Lungul război între Turci și Poloni, care pustii partea de sus a Moldovei, împiedecă multă vreme câștigul negustorilor botoșeneni, cari erau Armeni și Români. Totuși din această vreme de sărăcie e scrisoarea prin care ceî doî Vornicî ai Botoșanilor recomandă Sașilor din Bistrița Ardealului, la 25 Ianuar 1706, interesele unui Armean din orașul lor, anume «Avan Baronce». Iată acest răvaș, care prin frumuseța limbii lui cinstite și cumpătate întrece așa de mult jargonul de cancelarie ce se întrebuintează în zilele noastre:

«Ai noștri cinstiți și bunî prietenî, dumnalui giudețul și dumnalui harmințașul de la cetate Bistriței, sănătate și tot bunul poftim dumilorvostre de la milostivul Dumnedzău. Pricina aceștiî scrisorî a noastre, întâiî ca să cercăm de buna sănătate și viața a dumilorvoastre; a doua, iar vă poftim pentru cest negustor anume Avan Baronce, carele este de aici de la oraș de la Botășeni: venind acolo la țara dumilosvoastre, și avînd

Bătrîn negustor de pe la 1800
(după Gion, *Istoria Bucureștilor*).

datori la nişte negustori ce trăesc acolo, poftim să aibă dreptate, să i se facă plată pe zapis ce are. Ce noi încă la dreptate, ce'r hi pofta dumilorvoastre, gata ne vom afla în slujbă, că, neplătind bani acestui negustor cine s'a hi dator, apoi s'a da ştire Măriei Sale lui Vodă, şi să face zeberală, că acei negustori aū boi aice.

Ce poftim dreptate să hie, şi milostivul Dumnedzău să fie cu dumneavoastră.

† A dumilorvoastre bun prieten:
Vornici de Botăşeni.

1706, Ghenar 25.

La ai noştri cinstiţi şi bun prieten, dum-nalului giudeţul şi dumnalului harmiţaşul de la cetate Bistriţi, cu bună sănătate să să dea.»

III.

În hotărârile pe care aveau dreptul să le ia, oraşenii se numesc «tîrgoveţii romîni şi armeni». Evreii nu erau încă, şi cele două neamuri creştine, de şi deosebite prin rit şi dogmă, puteau trăi în linişte unul lângă cel-alt, sprijinind prin munca lor de negustori şi meşteri puterea şi bogăţia oraşului. Cîteva cuvinte asupra acestor străini, printre cei mai vechi de la noi, şi pe cari Romîni n'aū avut nici-odată de ce să-i urască.

Alte nume de Armeni de aici, în veacul al XVIII-lea, se întâlnesc în epitafele, foarte înflorite, cu o bogăție de cuvinte în adevăr răsăriteană, din cele două biserici de legea lor, noua St. Treime și biserica cea veche, Sf. Maria. Nu știm începuturile acestor frumoase și puternice clădiri de piatră, așa de bine îngrijite și până astăzi, — de și avem dovada că Sf. Maria era în ființă la 1669. Unii din enoriașii lor îngropați supt acele lespezi, însemnate cu ciudate lespezi străine, sînt din alte orașe ale Moldovei, ca Neamțul, și de sigur cei d'intăiu înaintași ai lor n'aū venit de-a dreptul din Galiția, unde se oploșiseră pe la 1350, după primejduirea regatului asiatic al Armeniei-Mici; ei s'aū strămutat aici din orașe moldovene cu negoțul mai vechi decît al Botoșanilor: Suceava, Siretiul, Romanul, de pildă¹. Alți Armeni din aceia ce zac supt acele epitafe, sînt din Basarabia, iar destui din Constantinopol și din Asia vecină chiar, din cutare Ținut al Armeniei Mari, rătăciți după agonisita mai ușoară și mai mănoasă în Moldova noastră umilită și scăzută, pe care ei o numesc «țerișoara Buhdan» (Bogdan), ca stăpîniii lor, Turcii.

¹ Una din biserici posedă, cum îmi comunică d. prof. Iacobeanu, o Evanghelie, «foarte frumos scrisă» în Crimeia, în anul 803 al erei armenesi (1353).

Pe la 1530 colonia armenescă era de sigur acum întemeiată în Botoşanii, căci acesta era târg, şi târg moldovenesc pe acea vreme nu se putea fără Armeni. O biserică armenescă de zid însă nu se clădi până ce Româniil nu şî avură una. Decî numai după 1550, cultul armenesc a putut primi cele două clădiri de astăzi. Şi ele imită biserica lui Ştefan-cel-Mare. Clopotniţa însă li-a lipsit multă vreme, fiindcă al noştri nu îngăduiau ca un astfel de turn stăpînitor să se înalţe şi pentru ca să arăte locul unde «păgîniil» îşî au «capiştea» lor.

IV.

Cîrmuirea era, în acest veac al XVII-lea —şi tot aşa în al XVIII-lea—, tot cea veche. Dar Vorniciil stătea în numele Doamnei, strîngînd veniturile pentru dînsa, făcînd judecăţile, păzînd liniştea şi buna orînduială şi scriînd răvaşe în numele «oraşului», al «tîrgului». Ei erau aleşî de obicei dîntre boierinaşil din Ținut: cei pe cari-l cunoaştem făceau parte din familiile Stoica, Şoldan, Pancu, Burghela, Bucşănescu, Calmăşul sau Callimachi. Une orî în locul lor stătea numai un dregător, un *vîreadnic*, după numele său stăvoheşc.

În al doilea rînd puterea o ţinea în mîină

cei mai bătrîni și mai cinstiți dintre negustori, alcătuiți într'un Sfat de doisprezece pîrgari care avea în frunte pe șoltuz. Foștii șoltuzi—căci se făcea alegere, țără să putem spune cînd anume și în ce împrejurări— păstra un loc de cinste printre tovarășii lui și ei iscăliau în mărturiile înaintea acestora, chiar și înaintea preotului de la biserica domnească, unde nu mai stăteau în jilțul lor aurit ca o catapiteazmă Domnii, Doamnele și seminția lor. Pe hotărîri și pe adevărurile șoltuzul făcea să se apese cu *fum pecetea tîrgului*, care îniața un păun, pînă ce la urmă acest herb fu înlocuit cu icoana Sfîntului Gheorghe luptătorul, care-și avea hramul la biserica domnească a Elenei Rareș. Diacii se întîmpină une ori, dar cea mai frumoasă scrisoare rămîne totuși a preoților, cari erau de obicei în număr de doi. Un protopop botoșănean se pomenește încă din 1719, iar cei d'întăiu doi diaconi, în mahalaua Tătărășilor, se ivesc abia la 1742 și 1757.

Mai presus de «oamenii buni» de rînd stăteau slugile domnești care îndeplinau sau îndeplinesc cîndva cîte un rost ca acela de vătav, de stegar sau de chehaie (locotenent al Căpitanului). Pînă tîrziu se pomenește clasa Curteșilor.

Breslele aveau staroști, iar cutare boier cu pământ prin împrejurimi își ținea «namesnicul». Alboteștii, Stroiceștii, Brăieștii, Isăceștii, Gafenceștii, Burgheleștii, Izmeneștii, Pănculeștii, Ciudineștii, Flondoreștii, Ghergheleștii, Călmășeștii de la Stăncești, din cari au răsărit Domni Moldovei, veniau adese ori la târg, pe care-l umpleau de freamătul însemnătății lor de dregători și ostași. Cîte un Grec, care avea toate drepturile asigurate în vechime creștinilor, fără deosebire de neam, își ținea *băcălie* supt strășina umbroasă, «cu șandramă», a unei căsuțe de lemn, până se făcu o întreagă uliță a «Băcăliilor». Boierii ei înșii făceau, pentru câștig, dugheni pe locurile lor, așa încît se pomenesc la 1776 în cuprinsul târgului, lung de 120 de stînjeni și lat de 280, dughenile Vistiernicesei Catrina Catargiu și Stolnicesei lui Constantin Kogălniceanu. Și acesta era Tîrgul Boilor, unde vameșii Domnului își aveau «cerdacul».

Mijlocul târgului se cuprindea între cele două biserici ale Doamnei, precum este și astăzi. Încolo se întindeau mahalale, care erau multe, târgul întinzîndu-se până foarte departe, cu bune căsuțe curate și cu livezi întinse de pomi roditori, până la *rădiurile* de pădure din împrejurimi. Una din aceste

mahalale se numia a Tătărașilor, ca și toate acele părți ale vechilor orașe moldovenești unde fusese așezate de Domnie sălașele Tătărașilor învinși, poate ale Țiganilor aduși de Tatarii și rămași acuma în sama și în folosul Voevozilor biruitorii. Veniaș apoi: Morăreștii, numiți după vestitele mori de făină de grâu, pe care astăzi le au în stăpânire Evreii bogați, stăpîni ai întregii vieți economice de acolo; Vrăbieni, al căror strămoș și întemeietor trebuie să fi fost un anume Vrabie, apoi mahalalele adunate în jurul locului de târg, decî: a Tîrgului — împărțită apoi în Tîrgul-Noș (sau al Făinii), în deal, și Tîrgul-Vechiu —, și în jurul bisericii Sf. Gheorghe. Armenii își aveau mahalaua lor deosebită. Mai tîrziu s'au făcut trei ocoale pentru Botoșanii și împrejurimi: al Tîrgului, al Cîmpului și, la Apus, al Siretiului. Ocolul cel larg care încunjura orașul, cuprinzînd pășune pentru vitele tîrgoveților, fu încolțit, spîrcuit și dăruit de Domnie, până nu mai rămase nimic dintr'însul.

Ca mijloace de învățatură, se știe foarte puțin. Preoții țineau neapărat școală de diaci și, din partea lor, Armenii aveau dascăli deosebiți, de la cari deprindeau măcar a-și face iscăliturile în limba strămoșilor. Dintre aceștia Armenii unii aveau totuși nume curat romă.

nești, ca acel Nicolae Minciună care iscălește la 1673 lângă Chircor (Grigore) Hangiur și Agopșa (Iacobaș) Colotil, ca Axintie Hăul de la începutul veacului al XVIII-lea, sau ca bătrînul Hagi-Lebădă. Cel d'întăiū dascăl român pe care-l cunosc, e Costașco din 1758. Școala lui începu a se zidi pe la 1762.

V.

Veacul al XVIII-lea nu se vestia mai bun pentru negoțul Botoșanilor de cum fusese vremile dintre 1600 și 1700. Totuși orașul avu parte, la începutul lui, de o nouă îngrijire și împodobire domnească. Mihaï Racoviță, de loc însă din Țara-de-jos, drese amîndouă bisericile Doamnei Elena Rareș, și li făcu cîte o clopotniță nouă, alipită de zidirea din veacul al XVI-lea. Fiul său Constantin făcu la rîndul său o reparație mai ușoară la Păpăuți și clădi acolo și case pentru locuință de călugări. Căci el prefăcu biserica lui Ștefan-cel-Mare într'o mănăstire, și o închină patriarchiei din Antiohia. De acum înnainte Greci stătură în fruntea ei, acei egumeni «Elini de neam», cari zac la un loc în același mormînt, supt o piatră pusă de un urmaș român al lor.

Războaiele dintre Ruși și Turci, pierderea Bucovinei, noul războiū între Turci, de o

parte, iar, de alta, și Rușii și Austriacii, veniți acum din Bucovina, nu folosiră orașului nostru mai mult decât vechiul război turco-polon de la sfârșitul veacului al XVIII-lea.

Numărul negustorilor și meșterilor români scade de la o vreme. Lângă locuitorii mahalalelor, cari-și caută de ogoarele și de vitele lor, se întilnesc însă de la o vreme boierinași cari s'așezat statornic în Botoșani, unde duc viața ticnită a mazililor sau îndeplinesc sarcini mai mici în dregătorii. Întilnim astfel în curțile boierești ale orașului membri ai neamurilor Gheuca, Dimachi, Bucșănescu, Catargiu, Stihi, Racliș, Miclescu, Brănișteanu, Roset, Fote, Silion, Crupenschi, Donici, Cananău, Hrisoverghi, Muste, Gulea. Ioan Kogălniceanu, bunicul lui Mihail, s'a cununat cu Smaranda Bantăș la mănăstirea Păpăuților, și el e înmormîntat la biserica Sf. Paraschiva.

Boierimea nu-și mai află loc acuma în jurul Curții domnești, și, decât să-și caute un rost la țară, ea găsește că e mai bine a stăpîni viața socială din târgușoare și târguri. Peste cîtva timp, certe înteteite pentru înrîurire și putere vor începe între aceste Case boierești ce nu încap unele de altele.

Armenii sînt în scădere. Ce e dreptul, se mai vorbește cîte odată de «tîrgoveții

armenilor, dar ei au părăsit acum tot negoțul cel mic. Îndeletnicirea lor de căpetenie e creșterea vitelor, pe care le vînd îngrășate peste hotar, în Polonia întîiu, apoi mai tîrziu în Galiția și Bucovina Austriacilor, unde sînt acum mulți oameni cari au nevoie de hrană bună și sățioasă. Acești Armeni bogați au mijloacele ce trebuie pentru a face ca Domni, unul după altul, să li întărească privilegiile: scutirea de olacuri, havalèle și angari, pe de o parte, iar, pe de alta, scăderea desetinei, — dijmei albinilor și porcilor —, obișnuite.

Cîtva timp se întîmpină și destui Greci, pe cînd și ispravnicii sînt adese ori de neamul lor, ca Antohie Caragea. Băcanii mai ales, ei vin pînă și din atît de depărtatul Trapezunt. Societatea grecească din Botoșani e îmbogățită și împodobită și de egumenul grec de la Păpăuți, care nu va fi venit chiar singur din țara lui.

De la începutul veacului, Hotinul nostru e o cetate turcească. De acolo vin la bîlciuri și negustori musulmani, și, dacă li se aduce vre-o pagubă, Pașa trimite, cu cereri de răsplătire, pe vre-un dregător al său, ca mumbaşir de pedeapsă și împlinire.

Încă înainte de a se preface Moldova-de-sus într'o provincie-model a Austriacilor, Evreii începură să se lase în jos asupra orașelor noastre. Colonia evreiască din Botoșani își avea încă de prin anii 1740-50 toată rînduiala ei. Evreii aveau un staroste, căpitanul de breaslă, o «școală», adică sinagogă, în fruntea căreia stătea cîntărețul, «pevețul și credinciosul breslii jidovești», «dascălul» și, în sfîrșit, un haham sau «vechil» de haham. Oaspeții cei noi, fără bani și fără gust de muncă, pregătiți însă în toate privințele pentru o stoarcere nemiloasă, veniau cu cartea lor evreiască, în care-și isprăviau zapisele, cu «legea» lor, care hotăria în atîtea casuri de drept altfel decît «obiceiul pămîntului» românesc, cu datinele lor de viață de familie timpurie: «obiceiul ce aŭ Jidoviŭ a să însura la 15 ani», ceia ce li asigura pentru viitor și numărul

Boierimea stăpînitoare era încercată de dînșii în tot felul, ca să ajute interesele cîștigului lor: ei se *ajungeau*, spun hotărîri domnești din acest timp, cu dregători, și, pentru ca să izbutească «alejverișul», dădeaŭ bucuros «mîzdă», adică mită. Ca să scape de dajdea negustorilor hrisovoliți (cu hrisov, cu privilegiu), pe care o plătiaŭ alți locuitori mai

noi ai țerii, ei se înscriau la consulate, făcându-se *sudiți* (italienește: *suddito*, supus) sau *tîrtani* (nemțește: *Unterthan*, supus). Astfel avem plăcerea de a întâlni pe «Rifca Jidoafca a lui Iancăl» ca... supusă francesă. Numele acestor Evrei sînt, ca și aiurea pe acest timp, numai personale sau amintesc pe al tatălui, mamei, soțului. Odată se află și un Cerbul, care vrea să zică: Hirsch.

Temeiul vieții orășenești sînt cele patru tîrguri. Două din ele, al Sf. Ilie și al Sîntămăriei-Mici, folosesc, în ceia ce privește vama, bisericilor domnești, care sînt acum patru la număr: cele două ale Rareșoaiiei, Păpăuții lui Ștefan, care a fost cuprinsă în oraș, și o a patra care nu se mai poate statornici astăzi cu siguranță. La aceste iarmaroace preoții sînt aceia cari fac și prăvăliile de lemn. Pe cînd orășeni ai și cheltuielile și cîștigul la celelalte două bîlciuri: de Sf. Vinere și de Sf. Teodor.

Actele, multele acte de învoială păstrate din acest timp vorbesc și de alte biserici: de Sf. Nicolae cel Sărac, care era de lemn și fu zidit în piatră abia la 1808, de Biserica Albă, lîngă care era cimitirul. Toate celelalte biserici (Sf. Spiridon: reparată c. 1808, Vovidenia: 1834, Sf. Dumitru: 1833, Trei

Ierachiï, reparată în 1833, Dumineca Mare: c. 1838, Sf. Ilie: 1809, Roset: 1826) sînt mai nouă, înălțate după 1800.

Se pomenesc vechile piețe sau «tîrguri», maidane pentru prăvălii și pentru vitele celor sosiți la iarmaroace: Tîrgul Nou, Tîrgul Vechi, Tîrgul Vitelor, Tîrgul Cailor, Tîrgul Făinii. Dintre strade apar: Ulița Mare, Ulița Veche, celelalte neavînd un nume deosebit. Clădiri mai însemnate nu erau, și numărul sigur al locuitorilor nu se poate găci.

VI.

Călătoria ce a străbătut pe acest timp Moldova, ni-a lăsat în treacăt cîteva rînduri și despre vechii Botoșani înaintea copleșirii de către Evrei.

În 1762, abatele Boscovich, un învățat italian, care călătoria împreună cu fostul ambasador engles la Constantinopol, găsi la Botoșani 400 de case (ceia ce pare cam puțin) și cinci biserici (adecă: Păpăuții, Ospenia, Sf. Gheorghe, Sf. Spiridon poate și biserica armenească). El înseamnă «un mare număr de prăvălii», și în ele, ca și în case, grinzii și mobile de vechi stejar lustruit, care-î plăcură. În acest tîrg, urmează călătorul, se vede. Îci și colo, și cîte un geam la ferestre. Și

gazda din Botoșani, casa unde fu primit adecă, se arăta mai bună decît în alte popasuri¹.

În 1768, baronul de Tott, agent frances pe lîngă Hanul Tatarilor, se abate pe la Botoșani, care-î fusese descris ca «unul din orașele cele mai însemnate ale Moldovei, ca un pămînt al făgăduinții, unde se puteau lua de ale mîncării pentru tot drumul ce mai rămînea de făcut». El găsi însă numai frica de Turci și pustiul. Întră în casa unui boier, care se întoarse în trăsură cu șese cai pentru a-l primi cu toată cinstea. Era pe atunci vreme de iarnă, războiul cu Rușii, rătăcirii de Tatarî hămesiți și de spahii desfăcuți din oastea Pașei ce păzia la Iași. «Mănăstirea», mănăstirea lui Constantin Racoviță, Păpăuții, nu mai putea să încapă oamenii ce se adăpostiseră, cu averile lor, între ziduri. I se spuse drumețului că *toți* locuitorii, «7-800», și-ar fi căutat acolo scăparea. El auzi chiar «șipelele femeilor și copiilor, harhatul unei mulțimi îngrămădite». Trei ienicerii păziau pe toți îngroziții aceștia; boierii din partea locului dezbatău asupra primejdiei; cei de afară n'aveau pîne, și o cereau cu strigăte desnădăjduite. De Tott, un Ungur foarte îndrăzneț, voi să vorbească «grecește» aces-

¹ Reproducere în *Uricarul*, XXVI, pp. 309-10.

tor nenorociți, ca să-î îndemne a se întoarce acasă la ei, dar strînsoarea și zgomotul ajunseră așa de amenințătoare, încît fu bun bucuros să poată ieși pe poartă, aruncînd asprii de argint cu pumnul ca să i se facă loc¹.

În 1805, iată acum doctorul engles Neale care ajunge la Botoșanii. Strada mare e «cîteva prăvălii așezate după moda turcească». Negustorul, îmbrăcat grecește, stă pe marginea, pe *prichiciul* ferestrei, cu picioarele supt dînsul, și trage din ciubuc. Acum sînt Evrei destui: Neale găzduiește chiar într'o cîrciumă evreiască. Era nuntă tocmai în sara aceia, «și strigătele său, mai bine să zicem, urletele sălbatece ale invitaților ne făcură să nu putem închide ochii până'n ziuă, cînd căruțașii noștri» — tot Evrei — «veniră să ni spuie că e vreme de plecare»².

Astfel apucară Botoșanii începutul veacului al XIX-lea.

VII.

În acesta ei trebuiau să aibă o scurtă, dar foarte însemnată înflorire. Ceia ce i-o

¹ V., pentru acele cîteva ceasuri de petrecere în Botoșanii de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, ed. Maestricht, II, p. 124 și urm.

² *Voyage en Allemagne, en Pologne, en Moldavie et en Turquie*, trad. de Ch.-Auguste Def., II, Paris, 1818; pp: 12-3.

aduse fu, de alminterea, nenorocirea Moldovei întregi, pierderile ei de pământuri, care schimbară în părțile de Miazănoapte și Răsărit — decî tocmai unde stăteau Botoșani — și vechile drumuri și vechile centre de negoț.

Cînd Suceava ajunsese în mîinile Austriei, după ce, de mai bine de jumătate de veac, Hotinul era o cetate turcească, Botoșani trebuia să cîștige. Satul Burdujeni se făcu în cîțiva ani un tîrgușor prin năvălirea lîngă noul hotar bucovinean a Evreilor contrabandiști. Aceiași Evrei, despre întăia înfățișare a căroră s'a vorbit mai sus, și pentru negoț cinstit și pentru contrabandă, copleșiseră foarte răpede Botoșani.

La 1812, Basarabia era pierdută la rîndul ei. Prutul ajunsese hotarul răsăritean al țerii. Iașii erau prea aproape de această apă pentru a fi și de acum înnainte..locul spre care se revarsă mărfurile. Situația Botoșanilor însă era mult mai bună. Evreii botoșăneni, uniți prin legături de înrudire și prin legături de afaceri cu cei din Bucovina și din Basarabia, ajunseră în acest oraș un ferment de viață economică.

Ei erau să riea. în stăpînire moștenirea Armenilor, în decadentă acum. Deocamdată însă se putu crede că Romîni vor păstra

orașul lor, a cărui populație se ridică repede până la 12.000 de oameni. Biserici se fac și se dreg pretutindeni, de la 1800 înainte, toate îndreptându-se acum după modelul dat de Mihai Racoviță în reparațiile lui. Bresle, ca blănari, particulari din negustorie, epitropi și preoți, câte un boier, precum au fost Mavromati și Costachi Roset, care întemeie și o școală de psaltichie, ridică în câțiva ani de zile foarte înalte clopotnițe și mîndre, înalte, luminoase zidirî de piatră, cum se pot vedea, în acest număr și în aceste proporții, numai în puține orașe ale Moldovei. Și Armenii, cari fuseseră opriți întâiu, căpătără, în 1816, de la Domnie voia de a-și face «o clopotniță de piatră foarte mare», ba încă și cu ceasornic. Botoșanii monumentali de astăzi s'au alcătuit mai ales atunci, între 1812 și 1834, între pierderea Basarabiei și Regulamentul Organic.

* * *

Această lege constitutivă dădu tuturor orașelor aceiași situație. Până la Regulament însă, Botoșanii avuseră drepturi de care nu se bucura nici-un alt oraș. Încă de la 1820, ei căpătaseră un efor și o *Casă obștească* (un fel de Consiliu Comunal), de șese epitropi: doi boieri, doi negustori moldoveni sau greci și doi «fruntași» at

oraşului. Mai târziu episcopii fură aleşi, cîte doi, de negustorii ortodocşi, de Armeni şi de Evrei, fără a mai pomeni doi represintanţi ai boierilor. Se făcură atunci planuri mari de edilitate: pavare de strade, deschiderea unei pieţe, împodobirea ei cu un havuz, facerea unui spital, — planuri care se îndeplinesc mai târziu numai, şi pe încetul.

Aceste încercări sînt însă destul de interesante şi pline de învăţămînt pentru ca să se împărtăşească şi cetitorilor celor mulţi povestirea despre zbuciumările «constituţionale» ale oraşului, aşa cum o dădeam acum cîteva ani în altă scriere ¹.

«După acordarea de către Mihaï Suţu a unei episcopii pentru veniturile menite îmbunătăţirii stradelor, «podurilor» oraşului, se alese pentru a dispune de mica Vistierie orăşenească un boierinaş, Anghelachi Clement, care căpătă şi întărirea hrisovului, după tulburările de la 1821, din partea noului Domn, Ioan Sturdza, — întărire ce nu ni s'a păstrat. Administraţia lui ţinu până la 1824, dar «obştia» nu se declară de loc mulţămită de felul cum împărţise el la nevoi şi la «ruşfeturile», neapărate pentru acel

¹ *Studii şi documente*, V, pp. 673-8,

timp, sumele strînse. I se dădu ca urmaş Spătarul Iordachi Canta, care era ajutat de Banul Ioan Brănişteanul: el nu fu însă casier, «casă», decît un an de zile, până la 1-iū Februar 1825, fiindcă muri, lăsînd socotelile încurcate. Eforul, «eforos», Alecu Callimachi, nepot și văr al Domnilor Moldovei, mai era apoi supărat și de zgomotoasa opoziție, pe care o făceau la plata dăjdirilor Evreii botoșăneni, conduși de un elocvent bărbat, care se numia Leiba sau Laba Faibiș: acesta termină însă făcînd declarația solemnă că de acum înainte, ca unul ce este «născut și crescut» în Botoșanii, va fi, cu tot talentul său oratoric și ziaristic (fără puțință de manifestare, din nenorocire), un simplu «patriot», fără gălăgie.

În Mart 1825, Domnul porunci să se recunoască de efor, «eforos», Alecu Callimachi, să se aleagă noi epitropi, să se strîngă actele și să se încheie socotelile, mult dezbătute, ale trecutului; în sfîrșit, să se facă în mijlocul orașului loc îndestulător pentru o piață, sau «un pliaț». Deci, supt îngrijirea lui Scarlat Miclescu Aga, *Vornic de Botoșanii* — în lipsa lui Callimachi —, se făcu o întrunire la alt boier din Botoșanii, Alecu Ralet, și aici se aleseră noi epitropi, dintre negustorii nesupuși unei protecții străine,

*raie*le și nu *sudiți*, dându-li-se ca «prezident» pe boierul Costachi Roset. Manolachi Iorga era să strîngă, «ca un cinstit bătrîn și vechi târgoveț», «documenturile risipite» ale orașului. Ca taxildar și păstrător al Arhivei, i se alipî un Armean, Garabet Bolfos; un Greco-Romîn, Iani Vasiliu, și alt Armean, Ștefan Goilav, erau numiți epitropi «lucrători», iar calitatea de «ostenitori la trebuințele târgului» era dată lui Tudurache Băcal-Bașa, starostea băcanilor. adecă, și lui Andronic Zaharia. Sorocul cîrmuirii lor era de un an.

În 1827, Sfatul epitropilor era astfel alcătuit: «prezident» era tot Roset, Manolachi Iorga se întîmpină iarăși, dar, pe lîngă trei Armeni, găsim pe Ilie Iconomul, un preot bătrîn, foarte dușmănit prin pamflete de adversarii săi politici, și pe Vasile a Diaconiții. Această epitropie, fără îndemnul eforului și al Cîrmuirii, se arăta dornică de a aduce în adevăr îmbunătățirii orașului, care avea pe atunci o populație de cel puțin 12.000 de locuitori și vedea prosperitatea crescîndu-î. În acest an 1827, se încuviință de acești «consilierii comunali» aî timpului cumpărarea de pompe pentru foc: «tulumbe», de sacale, înființarea unui corp de scutelnici, care să poată fi întrebuițat în cas de in-

cendiu: «tulumbagiî, sacagiî, cãngerî, topo-rași, hornari și clopotari», fără a uita pe păzitoriî așezați în clopotnița Ospeniei și pe cari i-am apucat și eû, soldați de artilerie acum, trîmbiînd semnale de pe înnãlțimea aceluiași vechiû turn al Doamnei Elena Rareș. Ei cerură mijlocirea lui Alecu Callimachi, pentru ca să li se dea iarăși pe samă satul vecin, al Băicenilor, de unde să-și poată lua măturătoriî și reparatoriî podurilor. O adunare generală, a tuturor stărilor de locuitoriî, «răzăși» tîrgoveți, își arătase încă înnainte de întrebarea venită de la Domnie în privința tulumbelor și sacalelor, dorința de a înzestra cît se poate mai bine tîrgul cu aceste mijloace de asigurare față de cel mai mare dușman al vechilor noastre tîrguri, ce dispăreaû din cînd in cînd într'o limbă de pară. Gîndul lor mergea însă și mai departe, și pentru întîia oară locuitoriî unui oraș românesc, dintr'un principat saû dintr'altul, simțiau nevoia de a-și avea un frumos «pliaț» central, ca în Bucovina învecinată, de a împodobi «pliațul» însuși cu un «havuz», de a înlătura «prăpastia glodurilor», care opria adesea, primăvara și toamna, mersul obișnuit al afacerilor, prin înlocuirea lemnului din «poduri», cu piatră. Ei își mai arătau dorința de a se întemeia, din cără-

midă trainică, un spital pentru cel puțin treizeci de bolnavi, ca să nu piară, ca până acum, bolnavii săraci, de toate «națiile», pe strade. În sfârșit, pentru a înlătura jacurile legate încă, și într'o astfel de epocă mai bună, când guverna un Domn patriarhal și blînd, încunjurat de boierinași ce aveau pe buze cuvîntul de «patrie», de organizația și morăvurile administrative ale noastre,—orașeniî fruntași cari țineau epitropia se gîndiau la răscumpărarea Căpităniei, poliției am zice noi astăzi, de la Statul nesățios pentru cei mari și cei mici ai săi. Străbuniî noștri, ai Botoșănenilor ce au rămas la Botoșani, sau ne-am răzlețit de acolo, erau în stare să facă și «jărtfirî de bani», să primească a li se «analoghisi» pe «acareturî», a li se impune proporțional pe imobile, dări neobișnuite. Pentru mai multă siguranță că baniî aceștia nu vor fi luați decît în sumă hotărîtă și nu vor căpăta decît întrebuițarea folositoare interesului tuturor, fiecare nație, «creștină», eretică sau păgînă, Romînî, Armenî și Jidovî, aveau voia de a împlini «analogul», cotisația, prin agenții săi... naționali, prin ceia ce erau odinioară la bresle — Evreiî și Armeniî erau și aici o breslă, ca și croitoriî și cismariî — «ceaușiî». Un «casier» va fi pus de fiecare din cele trei

«nații», și ei nu vor deschide casa încredințată lor decît în puterea unui răvaș iscălit de toți epitropii, ce-și vor da sama de două ori pe an. Să adăugim, pentru a căpăta o idee și mai înaltă de acești tîrgoveți moldoveni de la 1827, că leafa nu era cunoscută pentru epitropi și casieri, cari nu erau slujbași și simbriași, ci părinți desinteresați ai obștii.

«Totuși, dacă nu pofta de a-și crește veniturile, mîndria de a sta în frunte, făcea pe mulți să dorească epitropia: anume, învinșii de la 1824 nu se îndurau să rămîie pe din afară. Partidul era alcătuit din oameni ce nu erau nici negustori așezați de multă vreme în Botoșani, nici vechii boieri ai Țerii-de-sus, ci mai mult căftăniți ai ultimelor vremi de prefacere și de parvenire și capitaliști cari aveau și moșii ținute în arendă și banii de împrumutat și-și asiguraseră averea și persoana luînd protecția austriacă, fiind de multe ori Bucovineni de drept și Moldoveni de locuință. Ei se adunară și alcătuiră în Novembre 1827 o «ecstrucție de închipuire a epitropiei» potrivit cu litera hrisovului și cu «socotința» grupării, pe care o dădeau, firește, ca «obștească».

Proiectul e vrednic de luare aminte: el e liberal, egalitar în ceia ce privește «na-

țiile», ca și în ceia ce privește stările sociale. Epitropiî vor fi, nu șapte ca până atunci, ci opt, și anume luați și dintre Evrei, ca în fericita Bucovină, unde-și aveau «orînzile» frații Manoli, conducătoriî partidei. Decî: doi boieri, doi negustori creștinî — adecă, se explică, «moldovenî și grecî» —, doi Armenî și doi «Jidovî». Ei nu vor avea nici un «prezedenț», de și, în teorie, inițiativa era să pornească tot de la boieri. Epitropiî nu se vor îndeletnici decît cu amănuntele lucrurilor hotărîte în principiu, «organîsite», de «adunarea obștească», mai largă decît corpul electoral de astăzi al comunei. Aceasta va fi chemată de cîte ori va fi ceva nou de statornicit, și înapînțea ei, după anul lor de slujbă, epitropiî vor veni să-și dea seamă. Casierul va fi unul, negustor, fără specificare de «nație», ales și răspunzător la capătul anului. El nu va da nimic, în afară de cheltuielile zilnice, fără împuternicire de la toți epitropiî. Tot în asemenea condiții, i se vor da pe samă documentele, dar din pecetea tîrgului el va primi numai jumătate, cealaltă jumătate aflîndu-se în păstrarea unui negustor armean anume ales pentru aceasta. Nici slujbași noi nu se vor putea pune fără strîngerea adunării. Iscăliturile lămuresc asupra compunerii partidului: e Anghelachi Cli-

ment mazilitul, Racliş, tot din vechea episcopie, doî Pisoscheşii, probabil din boierii «Pisovschi» de la începutul secolului al XVII-lea, un Herescu, rudă cu Mitropolitul bucovinean, de origine boierească foarte nouă, un Petrachi Vîrnav, neam al traducătorului din franţuzeşte şi greceşte. Păharnicul Ioan Brănişteanu, poate din altă seminţie decât cea cu care s'aŭ stins mai deunăzi Brănişteniî ce aveaŭ moşie în judeţul Roman, lângă Mirceştiî lui Vasile Alecsandri, Dimachi, rudă cu un Vornic de Botoşanii din veacul al XVIII-lea, boierinaşî ca Negruţ, Cocotă, Teohari, Oatu, Popovicî şi negustorul Sîrghevicî. «Manoleştiî» puneau lucrurile la cale, ca nişte oameni bogaţi şi cu trecere, dar nu iscăliau. Proiectul era făcut poate pentru mai târziu, dar chiar de atunci porni către Cîrmuire o plîngere împotriva episcopilor, cari ar fi făcut cu bani «obşteî» ceia ce făcuse pe vremea oblăduirii oarenilor lui Anghelachi Climent. Postelnicul Iancu Cananò, fiul lui Ştefan, şi nepotul de fiu al Mariei Callimachi, — un tânăr ce învăţase la Berlin — duse jalba la Vodă, şi Domnuî dădu sarcina de a cerceta. Vărul său de al treilea, Alecu Callimachi, se simţi însă jignit, ca efor, şi ceru ca în adevăr să se facă o cercetare, dar la ea să participe şi alţi doî

Bătrîn negustor (după Gion, *Istoria Bucureștilor*).

boierii din partea locului: Brănișteanu, pe care nu-l va fi știut că s'a iscălit în jalbă, și Aga Scarlat Miclescu. Ioan-Vodă încuviință aceasta, și acești trei cercetători trebuiau să înceapă ceia ce se zice astăzi «anchetă», în unire cu «cei întâi fruntași» ai orașului.

Se începuse pe atunci stăruințele pentru înnoirea hrisovului: peșcheșul destinat Domnului fu o sută cincizeci de galbeni sau un ceasornic: «care din doai va voi a prîmi Măriia Sa». Agitația partidei de opoziție pornise chiar din apropierea sorocului de întărire a constituției orășanești. Callimachi pornise stăruințele, prin Vistierul Ghica, și la Vornicul Iordachi Drăghici, mîna dreaptă a stăpînitorului, se credea că s'ar fi îndreptat, în schimb, autorii plîngerii și proiectului de reformă; ceia ce fu contestat de Iordachi, care califică spusele lui Sîrghevic și Anghelachi drept simple «floncănituri», vrednice de o grabnică și aspră probozire.

Callimachi, care se afla la moșia sa de la Stăncești, era poftit de Ghica să vie la Iași, pentru a se înțelege împreună, ce e de făcut față de lupta dușmanilor lui. El veni prin Februar 1828, și hrisovul, în care se schimbase punctul de căpetenie privitor la corpul de alegători, primindu-se alegerea a cîte doi epitropi de fiecă nație, fu iscălit de

Domn în aceeași lună, lăsându-se data de Ianuar însă. Alegerea, de vreme ce se amestecă acum și Jidovi, dădu însă un rezultat favorabil autorilor planului de reorganizare din 1827. La 27 Februar boierii din Botoșani mulțămiau pentru îndurarea domnească, cerînd, în același timp, să nu se ție în seamă «proiectele înșelătoare ale nemulțămiiților». Ba, mai mult, să săvîrșească o reformă în sensul invers, dînd dreptul de alegere numai la «sistima boerească de Botoșani», care să poată vota și în lipsă, prin răvaș. După cererea lor, Domnul învoi să se trimeată un diac, care să vadă și ce e cu «constitucția» în potrivă căreia se plîngeau boierii; el casă alegerea și hotărî să se facă o alta, în toată forma, la care să ieș parte și boierii, cei mai îndrituiți la conducerea afacerilor.

Peste cîteva zile, Alecu Callimachi precisă lucrurile, numind pe cei ce pusesse la cale demonstrația: Climent, «un Pistoșchi», și Manolești, cari ar fi lucrînd mai ales prin sudii: Evrei și Armeni. Încă odată, Vodă strică alegerea lui Climent, și pentru purtările lui rele din trecut. Apoi, prin porunca de la 7 Mart, el osîndi aspru purtarea eforilor răzvrătorii, amintu mîncătoriile lor din trecut, și hotărî ca epitropii boierii să fie aleși din nou, și anume dintre boierii, înce-

pînd cu Alecu Callimachi, ale căror nume se însemnau în poruncă, fiind aceştia «oamină cunoscuţi întru bunele cugetări». Pentru viitor, opoziţia era astîmpărată, puindu-se înaintea ochilor ce ar pîndi schimbări, prăveleştea puţin plăcută a «izgonirii din oraş».

Îndată după aceasta, Ruşii trecură Prutul. «Vechiul regim», în care-şi găsisese un loc unic în organizaţia municipală a Botoşanilor, dispăru, şi Regulamentul Organic dădu alte forme vieţii oraşelor.»

Încheiere.

Construirea de linii ferate, aducerea de-a dreptul a mărfurilor din străinătate, dădură lovitura cea mai grea acestui nou Botoşani, din ce în ce mai mult evreiesc. Drumul cel mare spre Apus trecu din Iaşi prin Paşcani spre Cernăuţul bucovinean şi Lembergul Galiciei. Mai tîrziu, o a doua linie — fără viitor de altfel — urmă valea Prutului, legînd Dorohoiul de Iaşi, fără să atingă Botoşani. Aceştia se găsiră la capătul unei linii secundare, care nu ducea măcar pînă la Hirilău şi Tîrgu-Frumos.

O altă cauză a decăderii fu distrugerea prin convenţii comerciale, nechibzuite poate, oricum nenorocite, a marelui negoţ cu vitele,

bogăția de căpetenie a Moldovei-de-sus. Cu agricultura de astăzi, făcută neconștiincios și sălbatec de arendași evrei, nu se poate hrăni un oraș de 30.000 de suflete. Această populație, pe două treimi evreiască, se înfundă deci tot mai adânc în sărăcie și degenerare.

Autorul acestor rînduri ar fi dorit totuși să încheie cu cuvinte de speranță aceste pagini consacrate orașului său de naștere.

A N E X E.

VECHÎ SCRISORI DOMNEȘȚI ȘI BOIEREȘȚI.

I.

Scrisoarea lui Ștefan-cel-Mare după lupta de la Podul Înalt (1475).

Prea-străluciților, prea-puternicilor și de bun neam domni ai Creștinătății întregi, oricui i se va arăta sa și se va spune această scrisoare a noastră. Noi, Ștefan-Vodă, din mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei, vă trimetem smerita noastră închinăciune și vrerea de bine. Știți D-voastră cum că prea-crudul și păgînul Împărat al Turcilor de multă vreme umblă după peirea Creștinătății întregi și zi de zi se cugetă încă în ce chip ar putea aduce supt puterea sa și pierde Creștinătatea. De aceia vă dăm de știre că în Boboteaza trecută acel Împărat al Turcilor a trimes asupra noastră marea lui oștire blestemată, a Turcilor, în număr de o sută și douăzeci de mii de oameni, și cu dînsa avea pe cei mai de aproape și mai mari și mai iubiți robii ai lui drept căpitanii. Adecă: Soliman, Pașă, Vizir și beglerbeg, cu toată Curtea acelui Împărat și cu toată Rumelia și cu Domnul din Țara-Românească, cu toată puterea sa.

Și Isa-beg, Ali-beg, Schender-beg, Duna-begul, Iacob-beg, Valti (?) Ulu-beg, Sarafaga-beg, domnul Sofiei, și Ștura-beg (?), Piri-beg, Iunis Isac-beg (fiul lui Isac-beg) Vizirul, cu toți spahiții lor,— cari erau toți prea-puternici și Voevozi în oastea aceia. Când am văzut noi oastea cea mare, ne-am ridicat după cuviință cu trupul nostru și cu armele noastre, și li-am stat împotriva, și cu ajutorul lui Dumnezeu cel atot-puternic am înfrînt strașnic pe acei vrăjmași ai noștri și ai Creștinătății întregi, și i-am prăpădit, și au stătut striviți supt picioarele noastre.

Dată în Suceava, în ziua de Sf. Pavel, 25 Ianuarie 1475.

(Traducere după o formă germană a scrisorii, tipărită în mele *Acte și fragmente*, III¹, pp. 91 2. Originalul a fost scris în limba slavonă. În alte forme, italiene, scrisoarea urmează printr'un adaus, alcătuit de solii trimiși de Ștefan în Italia pentru ajutor.)

II.

O scrisoare a lui Vlad Țepeș către regele Ungariei Matiaș Corvinul (1462).

Măria Ta Doamne. În alte scrisori ți-am fost scris cum Turcii, dușmanii cei cruzi ai Crucii lui Hristos, trimeseseră la noi solii lor cei mari ca să nu mai ținem pacea și legătura făcută între Măria Ta și noi și să nu mai serbăm nunta, ci să ne alipim numai de dînșii și să mergem la

Poarta Împăratului aceuia al Turcilor, adecă la Curtea lui. Iar, dacă nu ne vom lăsa de pacea și de legatura și de nunta Măriei Tale, nici Turcii nu vor ținea atunci pacea cu noi. Mai trimeseseră și pe un sfetnic de frunte al Împăratului turcesc, anume Hamza beg de Nicopol, ca să hotărîm granița la Dunăre, pentru ca, dacă acel Hamza-beg ar putea să ne aducă în vre-un chip, cu șiretenii, ori pe jurământ, ori cu alt meșteșug, la Poartă, bine, iar, de unde nu, să caute a ne prinde și a ne aduce prins. Dar cu ajutorul lui Dumnezeu, pe cînd mergeam spre hotarul acela, am aflat despre șiretenia și vicleșugul lor, și noi am fost aceia cari am pus mîna pe acel Hamza-beg, în Ținutul și în Țara Turcească, supt o cetate ce i se zice Giurgiul: deschizînd Turcii cetatea la strigătele oamenilor noștri, cu gîndul ca să intre numai ai lor, ai noștri, amestecîndu se cu dînșii, au intrat, și au dobîndit cetatea. Pe care am și ars-o îndată și am ucis pe oameii și femeile, mari și mici, cari locuiau de la Oblucița și Novoselo, unde se varsă Dunărea în Mare, până la Rahova, care se află chiar lîngă Chilia, din jos, și până la locurile Samovit și Ghighen (Ghighiul bulgăresc), în număr de 23.884 de Turci și de Bulgari, fără cei ce au ars prin case sau ale căror capete n'au fost înfățișate dregătorilor noștri. Măria Ta să știe că deocamdată acestea le-am săvîrșit în pagubalor, a celor cari ne tot îndemnau cu stăruințele

lor să lăsăm pe creștinii și să ne dam de partea lor. Decî să știi Măria Ta că am călcat pacea cu dînșii, nu pentru vre-un folos al nostru, ci pentru cinstea Măriei Tale și a Coroanei Măriei Tale și pentru păstrarea Creștinătății întregi și pentru întărirea legii catolice. Ceia ce văzînd ei că am făcut, și au părăsit gîlceburile și certurile pe care le aveau până acum în orice parte, și de spie țara și Coroana Măriei Tale și de spre alte părți, și și-au aruncat toată turbarea asupra-ni. Cum se va deschide vremea, adecă primăvara, au de gînd să vie dușmănește, cu toată puterea lor. Însă va durî n'au, căcî și vadurile lor la Dunăre, afară de Vidin, am pus să le ardă, să le nimicească și să le facă pustii. Pentru că pe la vadul Vidinului nu prea pot strica, ci ei ar voi să-și aducă corăbiile de la Țarigrad și Galipole, pe Marea, în Dunăre. Decî, Măria Ta, dacă voia Măriei Tale este să ai luptă cu dînșii, atunci strînge-ți toată țara și tot poporul, și cei de pe jos și călării, adu-i în această Țară-Românească a noastră și binevoiește să te bați aice cu dînșii. Iar, dacă nu vrei să vii Măria Ta însuși, atunci fii bun de-ți trimete oastea întregă în părțile ardelenale ale Măriei Tale, încă de la Sf. Gheorghe. Dacă Maria Ta nu vrei să-ți dai însă toată oastea, atunci dă numai cît ți-e voia, măcar Ardealul și Secuimea. Ci, dacă Măria Ta voiești să-mi dai vre-un ajutor, atunci Măria Ta să fii bun a nu ne zăbovi, ci să

ni spuî cu adevărat gîndul Măriei Tale. Pe omul nostru, care aduce scrisoarea, de data aceasta să nu-l întîrziî, mă rog, Maria Ta, ci să mi-l trimeți îndărăt, îndată și iute. Pentru că nici cu un chip nu voim să lăsăm în drum ce am început, ci să ducem lucrul la capăt. Căci, dacă Dumnezeu cel a-tot puternic va asculta rugăciunile și dorințele creștinilor și și va apleca auzul cu bunăvoința spre rugăciunile sărmanilor săi și ni va da astfel de biruință împotriva pagînilor, dușmanii ai Crucii lui Hristos, va fi cea mai mare cinste și folos și ajutor sufletesc pentru Măria Ta și Sfînta Coroană a Măriei Tale și pentru toată Creștinătatea cea adevărată. De oare ce nu voim să fugim înaintea salbătăciei lor, ci să avem, în orice chip, luptă cu dînșii Ia -, dacă vom avea, ferească Dumnezeu, o izbînda rea și va peri țerișoara noastră aceasta, nici Maria Ta nu vei avea folos și înlesnire din așa ceva, pentru că va fi spre paguba Creștinătății întregi. De alminterea, să crezi ce-ți va spune acest om al nostru, Radul Farmă, ca și cum am grăi noi de față cu Măria Ta. Din cetatea —, 9 Fevruarie 1462.

(Traducere după scrisoarea latină, publicată în I. Bogd. n. *Vlad Țepeș*, pp. 78-81.)

III.

Cuvîntarea lui Neagoe-Vodă, cel de al patrulea Basarab, către fiul său mort, copilul Voevod Petru (către 1520).

O fiul mieu Petre, iată că-ți trimit coroana, surguciul și diademele, pentru că tu erai stîlparea mea cea înflorită, de care pururea se umbria și răcoria ochii miei, iar acum stîlparea mea s'au uscat, și florile s'au veștejit și s'au scuturat, și ochii miei au rămas arși și pîrliți de jalea înfloririi tale. O iubitul mieu Petre! eu gîndiam și cugetam să fii Domn, și să veselești bătrînețele mele oarecînd cu tinerețele tale, și să fii birui tor pămîntului, iar acum, fiul mieu, te văz zăcînd sub pămînt, ca un trup al fieștecărui sărac. Într'o vreme îmi erai drag, iar acum te-am urît. Într'o vreme îmi era milă de tine, iar acum nu-mi este milă. Într'o vreme erai bogat, iar acum ești sărac. Într'o vreme, fătul mieu, te vedeam pre pămînt, iar acum eu te văz supt pămînt. În puținea vreme te arătași ca o floare frumoasă înaintea ochilor miei, și numai decît te puseși supt pămînt. Eu poștiam să mă vezi tu pre mine supt pămînt, dar te văzui eu pe tine îngropat. O fătul mieu, căci nu mă acoperi mai bine pe mine pămîntul decît pre tine, și mă lăsași la bătrînețele mele! Cînd fu vremea să se odihnească de către tine, tu atunci n'ai nici-o grijă

de mine, ci m'ai lăsat să fie totdeauna inima mea arsă și aprinsă de jalea ta, și ochii miei să fie la bătrînețele mele tot plini de lacrimi, ziua și noaptea. O fiul meu, mai bucuros aș fi dat traiul și zilele mele ca să fii tu viu ! Eu îți gătiam haine domnești ca să te îmbraci cu dînsele și să te împodobesti, ca să veselești inima mea, și să usuci aceste lacrimi din ochii miei, iar acum trupul tău se dezbracă de hainele care i am gătit, și se îmbracă în pămînt, dintru care a fost luat, după cum zice Dumnezeu : *din pămînt ești și iar în pămînt te vei întoarce*, iar sufletul tău vede alte vederi, și nu știu, dintre acele vederi ce va fi văzînd sufletul tău, milostivi-se-va Dumnezeu să-ți îmbrace sufletul tău cu mila sa ? Ci mă tem ca să nu fie sufletul tău rămas cumva nesătul de fața lui Dumnezeu, pentru păcatele mele. Însă după acestea toate iată că îți zic : Scoală, fătul meu, scoală, că au venit și oasele moașă-ta la tine, ca să se odihnească și ele lîngă tine, pentru că și ție îți este mumă ca și mie, și împreună cu dînsele am trimis și podoabele tale, coroana și surguciul tău, la Pandocrator, ca să se împodobească cu dînsele, ca doar s'ar milostivi Domnul Dumnezeu spre noi, și v'ar dărui cununile cele ce nu vor trece nicî-odată. Iar diademele să se puie la veșmîntul Precistei, ca să se milostivească spre noi, și să vă acopere supt veșmîntul ei la

înfricoșata judecată, și să vă dea viața cea de veci care nu va trece nici-odată.

(Iorga, *Istoria literaturii religioase*, pp. 60-1.)

IV.

Scrisoarea unui boier muntean din vremea lui Neagoe Basarab (cea mai veche scrisoare românească; 1521).

Înțeleptului, de bun neam și cinstitului și de Dumnezeu dăruitului, dumisale Hanăs Bengner din Brașov, multă sănătate de la Neacșul [Lupa] din Cîmpulung ¹.

Așijderea, dau știre Domniei Tale de lucrul Turcilor, cum au auzit eu că Împăratul au ieșit din Sofia, și aimintrea nu e, și se-au dus în sus pre Dunăre. *Așijderea*, să știi Domnia Ta că au venit un om de la Nicopoe, de mie mi-au spus că au văzut cu ochii lui că au trecut cele corăbii ce știi și Domnia Ta pre Dunăre în sus. *Așijderea*, să știi că bagă din toate orașele câte 50 de oameni, să fie în ajutor în corăbii. *Așijderea*, să știi cum se-au prins niște meșteri din Țarigrad care vor trece acele corăbii la locul cela strîmul ce știi și Domnia Ta. *Așijderea*, spui Dom-

¹ Până aici traducem originalul slavon; alte cuvinte traduse e tipăresc în cursive.

niei Tale de lucrul lui Mahamet-beg, cum am auzit de boiarî ce sînt megiaş şi de genere meu Negre cum i-aū dat Împăratul slobozie lui Mahamet-beg cum pre iò [= unde] î va fi voia prin Țara-Rumânească, iară el să treacă. *Aşijderea*, să ştii Domnia Ta că are frică mare şi Băsărab de acel lotru de Mahamet-beg, mai vîrtos de Domniile Voastre. *Aşijderea*, spuî Domniei Tale, ca mai marele mieū, — de ce am înţeles şi eu, eu spui Domniei Tale, — iară Domnia Ta eşti înţelept. Şi aceste cuvinte să ţii Domnia Ta la tine, să nu ştie oameni mulţi. Şi Domniile Voastre să vă păziţi cum ştiţi mai bine. *Şi Dumnezeu să te bucure.*

Înţeleptului şi cinstitului şi de Dumnezeu dăruitului, dumisale Hanăş Begner din Braşov.

(Dia Iorga, *Braşovul şi Romîni*, pp. 283-4.)

V.

O scrisoare a lui Petru Rareş către Braşoveni (25 Octombrie 1529).

Petru Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al ţerii Moldovei. Înţelepţilor prietenî, cu adevărat iubiţi nouă. Am venit aici împotriva viclenilor Măriei Sale domnului Ioan, Craiul unguresc, ca să vă supunem supt paza Mariei Sale, ceia ce, cum am văzut, voi nu vreţi. Noi socotim că doar

ați fi avînd de gînd să vă hrăniți cu pietre. Decî să știți bine: N'am venit așa pe două trei săptămîni, ci vom sta pînă ce vă vom îndupleca și vom face ceia ce ni este voința. Și la întorsul nostru înapoi vom arde cu pară de foc această Țară a Birsei, și vom lăsa Ținutul gol și pustiu, și la primăvară iarăși făgăduim a veni cu război, și vom pune iarăși să se calce sămănăturile voastre, cînd se vor fi ridicat, pentru că iarăși un an întreg să fiți fără de hrană. Poate că voi, în nebunia și prostia voastră cea mare, credeți că, fiindcă stați între pietre, puteți și roade piatra. Dar cu acestea vă prăpădiți numai viața, și veți rămînea în deșert, pentru că noi oprim pe Secu, supț pedeapsă, să nu vă aducă, nici să vă vîndă grîu sau alt fel de hrană. Vom ținea neconținut strajă în mijlocul lor. Decî vă sfătuim ca, la vederea acestei scrisori a noastre, să trimeteți fără zăbavă la noi șese oameni aleși, pentru a ne înțelege, și vă dăm credința noastră că-i vom lăsa să vie înapoi cu bună pace. Dat supț Prejmer, 25 Octomvrie 1529.

Înțelepților judeului și juraților din Brașov, prietenii noștri iubiți întru adevăr.

(După originalul latin, neîpărit, în Arch. Brașovului; cf. Iorga, *Îndreptări și întregiri*, I, *Brașovul*; din «Analele Academiei Romîne», pp. 34-5.)

VI

Testamentul Domnului muntean, apoi moldovenesc Petru Șchiopul, scris în străinătate și pibegie la Bozen (Maiu 1594).

Io Petru Voevod, care am fost Domn în Moldova, mărturisesc cu această scrisoare a mea, întâi către cinstitul și de Dumnezeu iubitul Împărat prea-creștin și către marele archiduce Ferdinand și către toată țara Mariei Sale, și la boieri și la udeți, mărturisesc iarăși cu această scrisoare a mea, pe care cu mâna mea am scris-o, cum că, atunci când eram în cetatea Tulln, a Împăratului prea-creștin, în anul 1592, m'am îmbolnăvit și am chemat pe fata mea și pe ginerele meu și pe un nepot al meu de soră, anume Gheorghe Hatmanul, și i-am rugat să aibă grijă de fiul meu, să se îngrijească de dînsul după ce voi muri. Și i-am dat o scrisoare să fie epitropi în toate celea: întâi o hîrtie ce am dat-o fetei mele, dacă va sta la un loc cu [fratele ei] Ștefan Voevod, s'o ție pe socoteala lui și, dacă ea nu va voi să stea cu dînsul, să nu-i dea ei nimica. Așijderea, mai întâi fica mea și ginerele meu s'aū dus iarăși de lîngă mine, fără voia mea: și-aū scos hîrtie fără voia mea și s'aū dus. Și ceia ce aveau în mîna lor, de la Doamna mea, strînși în treizeci de anī ce am stat laolaltă cu dînsa, și, pe lîngă aceasta, și 8.000 de galbeni roșii, toate le-aū luat și pe toate le-au împărțit cu fratele lui; și, altele

mi le-aŭ adus înapoi, însă cele mai multe aŭ rămas în mâna lor; și eu li-am dat toată zestrea fetei mele: cincî poveri de aspri pentru o casă și pentru o grădină, afară de zestrea ei, și încă și alte 2.000 de galbeni de aur, apoi și alte 200.000 de aspri: o păreche de brățare cu juvaieră scumpe. Acuma mărturisesc cu această hîrtie a mea, ca ei să nu aibă nici o slujbă la casa mea și la copilul mieu. Al doilea, și Hatmanul Gheorghe, și acela a plecat fără de voia mea, și la nevoia mea n'a stat pe lîngă mine, și s'a dus. Și, dacă va veni pe urmă și va spune că are să arăte scrisoarea mea, să nu i se fie nici într'o socoteală hîrtia nici lui, precum nici fetei mele, pentru că m'aŭ trădat și n'aŭ stat pe lîngă mine, sau la strîmtorarea mea, precum nu se cade sa părăsească pe părintele lor în vreme de nevoie, ei pe cari îi pusesem să cîrmuiască casa mea. Ci acuma, în anul acesta 1594, copilul mieu să fie vrednic a stăpîni el însuși toate cîte se întîmplă să le mai avem. Iarăși mărturisesc acuma cu adevărat că toată averea ce-am putut să am, s'a cheltuit, după cum mărturisește și o însemnare a mea, unde sînt scrise toate anume; și, iarăși, dacă și am ceva astăzi, mult- puțin, orî în minile copilului, orî în sineturî care sînt scrise pe numele mieu, acele toate sînt ale lui Ștefan Voevod, să știți aceasta, pentru că el a fost Domn în Țara Moldovei, cînd i-a dat steagul Sultanul Murad, și a ținut Domnia

cincî ani, cum ştie toată lumea. Acuma mi am pus pecetea, şi-am scris această scrisoare cu mîna mea însăşi ; să ştiţi aceasta.

Io Petru Voevod.

VII.

O scrisoare a lui Mihaî Viteazul către solii săi la Praga (1600).

Bane Mihalceo şi tu Vistiar Stoico, dau-vă în ştire pentru omul cinstitului Împărat cel trimes la noi. Noi de toate bine pre rînd am înţeles, şi, ce poruncă ne-aŭ trimes, noi încă am socotit cu credincioşii noştri ce sînt pre lîngă noi, şi oameni bătrîni ce sînt mai pricepuţi aicea, de ştiu de toate rîndurile, ce cum este pre într'alte ţări, şi cum a fost tocmeala mai de înnainte vreme. Ce noi, cum a fost porunca Împăratului şi cum a fost scris în cărţile Mării Lui la noi, ce ni va fi pohta, noi să dăm în ştirea Împărăţiei lui de toate,— ce între aceia noi deci, ce ne-aŭ fost pohta, am scris tot în această carte ce-am trimes la dumneavoastră. Şi-am scos şi porunca Împăratului şi făgăduiala ce ne-aŭ fost trimes la noi, de o am trimes şi aceia la dumneavoastră. Ce veţi vedea porunca Împăratului şi făgăduiala cum ne-aŭ scris, şi veţi vedea şi pohta noastră ce-am pohtit de la cinstitul Împărat. Ce, de veţi fi făcut voi vre-o tocmeală cu Împăratul mai înnainte pînă va veni această poruncă, aceia la voi ; iar voi să căutaţi pre

această pohtă ce am pohtit noi. Să [= dacă] va fi bine tocmeala ce ați făcut într'un chip, voi să lăsați să fie cum ați tocmit; iar, să vă va părea că este mai bună această tocmeală ce am trimes acum, și pohtă ce-am pohtit, iar voi să mergeți să grăiți Împăratului, și faceți tocmeală pre această pohtă și tocmeală ce-am trimes acum la voi.

Că, să va zice el Împăratul către voi că ați tocmit voi și ați făcut tocmeală, iar voi aveți cuvînt a-i dare răspuns, de veți zice: adevăr făcut-am tocmeală, ce dumneata ai trimes credinciosul Măriei Tale de credință, și cu această poruncă și făgăduială a Împărăției Tale, iar dumnealui au socotit, pre porunca Măriei Tale, și ne-aū scris să grăim Măriei Tale ce e pohta Domniei lui.

Ci tocmiți pre această poruncă și pohtă ce pohtim noi, să nu veți fi tocmit voi altă tocmeală mai bună. Și nevoiți de pripiti cum mai curînd, că este vremea aproape acuma, cum vedeți și dumnevoastră și cum știți, și rîndul cum este încoace. Și, în vreme ce veți tocmi pre această tocmeală, voi cum mai curînd de olac să-mi trimeteți omul, cu carte de olac, să-mi dați în știre Domniei Mele. Și am dat învățătură și lui Pandazi Logo-făt: ce vă va spune și din gură, aceia vă dau în știre. *Și fiți sănătoși. Amin.*

Scris Ghenarie 26 de zile, 1600.

(După Iorga, *Documente privitoare la Petru Șchiopul și la Mihai Viteazul*, în «Analele Academiei Române», XX, p. 476.)

VIII.

Testamentul lui Radu-Vodă Șerban (1620).

În numele Tatălui și al Fiului și al Duhului sfânt, sfintei și neîmpărțitei Troițe, amin. Eu Radul Voevod, nepotul lui Basarabă Voevod, carele am fost Domn Țării-Rumânești, dau a ști tuturor cu această carte a mea și mărturisesc și las cum, la vremea de apoi a mine-mea, Dumnezeu o ierte, Doamnei Mariei, au lăsat cu gura dumniaiei, toate moșile, câte sînt din spre parte dumniaiei și din spre a părinților Dumniaiei, nepoată-sa și fetiți noastre Ancăi, iar, după moartea sa, de ne-ar dăruî Dumnezeu nouă și altă fată de cununie dreaptă, — ca să fie pre toate aceste mai sus zise surori amîndouă. Deci, tîmplîndu-mi-se și mie a intrare pre calea a toată lumea și-a trecerea din această viață în ceialaltă, nu am vrut să trec porunca mai sus zis părintelui mieu, — că nici mi s'a căzut din cuvîntul dumniaiei a ieși. Las și eu ca pre acele zise mai sus moșii, Anca și Elina, carea în vreme de bătrînețe ne-au dăruit Dumnezeu din cununie dreaptă, ca să fie amîndouă surori. Însă cu această tocmeală, că, până unde va fi Doamnă-mea și soțul mieu Doamna Elina vie, să le biruiască ea și să se hrănească dintre aceste moșii, iar, după moartea Doamnei mele, să fie cum a lăsat mamă-mea, Dumnezeu o ierte, și cum am lăsat și eu. Și așa tocmesc și las cu blestem ca

această tocmeală să fie neschimbătoare, carea o am întărit cu pecetea mea. Iar cine o va strica această tocmeală, să fie blestemat de 318 *părinți*, și să lăcuiască cu Iuda și cu Arie. Și mărturiile încă am pus, cești mai jos scriși: Dionisie Paoliolog, Mitropolitul de la Tîrnov, și jupînul Țejar Gal din Beciu, și jupînul Regheni Ianăș din Sibiu, și jupînul Rorăr doctorul din Beci, și Dragomir Postelnicul, și Radul Postelnicul, și Seman Postelnicul. Scris în Beciu, luna Fevruarie în 28 de zile, anul 7128, iar de la Nașterea Domnului nostru Isus Christos 1620.

(Din Iorga, *Socotelele Sibiului*, în «Analele Academiei Române», XX, p. 20—1.)

IX.

Testamentul mamei lui Mihai Viteazul (8 Novembre 1602).

In numele Tatălui și al Fiului și al Duhului Sfânt. Amin. Eu roaba Domnului Isus Hristos, călugărița Teofana, muma răposatului Mihail Voievoda din Țara-Românească, viețuit-am viața aceștii lumii deșartă, cum zice și *prea-înțeleptul* Solomon, deșarta deșartelor și de toată deșarta și înșelătoare și furătoare de suflete, și am petrecut lumește destul în tot chipul în viața mea, până ajuns și la neputința bătrînețelor mele și la slăbiciunea mea, în sfînta mănăstire în Cozia,

la lăcuita *Sfintei Troițe* și la răpausul răposatului Mircei Voevoda, și trăiiu de ajuns de luaiu și sfîntul cin călugăresc, drept plîngerea păcatelor mele. Aciș mă ajunse și vestea de sfîrșirea zilelor drag fiului meu Mihail Voevod și de sarăcia Doamnă sa și a coconilor Domniei lui prin țerile străine. Fui de plîngere și de suspine ziua și noaptea. Dup' aceeaia cu vrearea și cu ajutorul Domnului din cer și cu rugăciunea cinstiților păpărinți în zi și noapte, și plîngerea mea și suspinele sarăciei lor de țerile străine, doară Sfinția Lui din naltul Cerului au auzit, și s'aū milostivit de i-aū scos din țerile străine în țara de moște nie, și mai vîrtos aū cugetat la sfînta mănăstire în Cozia, pentru bătrîna și jalnica lor maică. Și, dacă se adunară unii cu alții, mare plîngere și suspine fu întru ei, de jalea fiu-său Mihail-Voda, și pentru patima lor ce-aū pățit prin țerile străine Doamna Stanca și fiu-său Ion Nicola-Vodă și fiesă Doamna Florica. Fu după aceea întrebare întru ele, cine cum au petrecut. Grăi Doamna Stanca: «cum am pățit noi, maică, să nu pată nime de ruda noastră». Dară Molitva Ta, maică, cum ai petrecut? Maica zise: «cu mult foc, de moartea fiu-mieu și de jalea Domniilor Voastre. . . .»

(Urmează o danie către mănăstirea Cozia, unde a fost îngrijită bine bătrîna; Onciul, în *Convorbirile literare*, an. 1901, 1°, 716-17.)

X.

Scrisoarea boierilor lui Radu Șerban pribeag către Domnul lor (1614).

Prea milostive Doamne, să fi dumneata sănatos. Rugămu-ne Domniei Tale ca Domnului nostru cela milostivul. Pentru care lucruri știi dumneata, cînd ne-am dîspărțit de dumneata, în ce credință ne-ai lasat, în aceia sînt și pînă acum, și de cîteva orî am trimes de am dat în știre dumitale, și cu mare frică, ca să nu pierdem capetele de acest Domn turc [Radu Mihnea]. Și dumneata pînă acum nici-un lucru adevărit nu ni trimiți, ce numai nădejde. Ce noi într'această nădejde cădem la lucruri foarte grele, că întăiū în țara noastră acum strigă hoga, că-și ține acest Domn frații și surorile în casă cu el și sînt Turci. Și robii cari au scăpat de prin catarge și de printr'alte robii, măcar de la Mihaî Voda, Domnul cine este în țară, el îi dă Turcilor, și alte multe nevoi care nu le-am scris. Acum înțelegem că are Turcul gînd să puie în țara noastră Pașă, așij-derea și în țerile ce sînt vecine cu noi. Deci, dacă vom cădea noi la aceia să rămăie în țara noastră Pașă și mănăstirile și bisericile noastre să fie me-ceturî Turcilor și coconii noștrii să-î facă ienicerî și fetele noastre să le iea Turcii lor muieri, cum fac într'alte țeri ce sînt supuse lor, deci noi, din zilele lui Mihaî-Vodă, de cînd ne-am supus și ne-am jurat creștinilor, pentru aceia ne-am jurat și

ne-am supus noi supt Împăratul creștinesc, ca să nu cădem noi la un lucru ca acesta. Drept aceia am târpit (*sic*) noi mari cheltuiete și robii și arsuri și sînge vărsat pentru creștinii, ca să avem căutare la nevoia noastră. Ce mult ne mirăm, aū dumneata nu faci știre Împăratului de nevoile noastre? Ce, de este vina din dumneata că nu faci în știre Împăratului să ne caute la nevoile noastre, Dumnezeū îți va fi platnic, cum te-ai jurat cu noi. Ce trebuiește dumneata plecat și cu lacrimi de la noi să aduci aminte Împăratului nostru. Noi că, măcar să [= dacă] n'am fi noi avut nici-o tocmeală cu creștinii și acum a striga mila Împărăției Sale, încă s'ar cădea să ne caute, fiind noi creștinii,— ca să nu rămînem păgîni. Căci inima noastră nu se poate suferi cu păgîni. Căci și an, cînd am venit cu Turcii asupra lui Bătur [Báthory, Gabriel], și atunce numai ce așteptam să auzim de dumneata și de ceva oaste creștinească; noi ne grijisem ca să fim vrăjmașii lor cei mai mari, cum am făcut știre dumitale. Ce ne rugăm dumitale, dă în știre Împărăției Sale, că acum este vreme bună, și sîntem toți gata a sluji Împărăției Sale, și dumitale, cum verii înțelege dumneata și de la Logofătul Oancea. Măcar să [= de] nu ne-am împreunat noi cu Logofătul, iar, dac' a venit sluga Logofătului, toate pe rînd i-am făcut în știre cu omul nostru, cum staū lucrurile de încoace. Care nu sîntem noi îndoiiți că nu vor veni în știre dumitale. Ce ne rugăm șă

fie cu taină acest lucru. Că, de s'ar înțelege, toți ni-am pierde capetele. Să fii dumneata sănătos, amin. *Scris April, 29 de zile.*

† Noi toți boierii din țară, și de la slujitorii, plecat ne închinăm dumitale.

(Iorga, în *Conv. literare*, an. 1900, pp. 272-3.)

XI.

Scrisoarea lui Gheorghe Ștefan către principele ardelean Gheorghe Rákóczy al II-lea (1657).

† Luminate și cinstite Craiū și nouă de bine făcător, milostivul Dumnezeu să te cruțe pe Măria Ta cu bună pace și sănătate, împreună cu tot binele, într-un mulți ani.

Cinstita cartea Măriei Tale dintru mîna cestui poșt al Măriei Tale cu cinste o am priimit, ș'am cetit cu drag, ș'am dat laudă milostivului Dumnezeu, înțelegînd de bună sănătatea Măriei Tale. De cite ni scrii Măria Ta, pre amăruntul înțeles-am. Pentru rîndul Tătarilor, adevărat este cum zici Măria Ta. Iară pentr'acela lucru, — precum am și mai scris Măriei Tale că ei ni sînt păgîni sintce [= pentru că] ei, unde ieaū astăzi un ban, mîne cer zece banii —, așa și acoloa ei are vrea a înglоти obiceiă. Iar avem nădejde pre Dumnezeu, după răspunsul ce li-ai răspuns Măria Ta, să întoarcă obrazul într'alt chip, să mai lase dintr'ă lor. Or vedea și ei că sînt și alții oameni, că ei,

unde li sluji norocul în Țara Leșască, după cum a fost voia lui Dumnedzeu, ei socotesc că or su-pune toată lumea și gîndesc că alții în lume nu-s oameni, ce-s numai ei oameni. Iară Măria Ta foarte ai răspuns bine, să cunoască că nu-î lumea numai cu dînșii. Iară pentru Ciogolea, pentr' aceia și noi am socotit că el se are în prieteșug cu dînșii; ce oarece din lucrul lor, tot va adeveri Ciogolea. Pentru rîndul lucrului de spre Țarigrad, de pomenirea mazilieî, semnezî Măria Ta cum să fie sănătate și să fim într'un bun gînd, și cuvîntului nostru să-î fim marturî, și jurămîntului să-î fim plinitori. Pentru datorie, să plinim și să nu purtăm pre Măria Ta cu cuvinte, căci este Mărieî Tale cu scandală. De care lucru mă mir ce oiū mai zice cătră Măria Ta, neavînd cre-dință eū cătră Măria Ta. Iară, să nu hiū creștin, ce să hiū Jidov, și de legea mea să hiū scăpat și la ziua cea de săvîrșit, unde ni este a răs-punde toți, cineșî după lucrul său, și n'a hi fă-țarie, acolo să him cu Iuda cel vînzător Dom-nului său, carele știm că locul lui va fi cu cei mulți răi, și să nu ne aflăm la locul cel cu bune răspunsurî, și să nu auzim blagoslovenia lui Dumnezeu, carea toți creștiniî spre-acea nădăj-duiesc să o auză și să o și vază, de nu mi-î atîta inimă rea cît nu pociū nice odihni, nice a mînca cu folos; și, de aș avea prilej, și n'aș plăti de istov a Mărieî Tale datorie, cît mai de

sîrg, ca să nu hiū auzit atîta ponos de la Măria Ta, carele nice la o sănătate nu mă aduce. Că, de aş avea zece bani în casa mea, trimite-i-aş și aceia tot spre istov de datoria aceia; carea doar Măria Ta socotești că e din ciînia mea și din fără-de-omenia mea pestesc și întărziez Măriei Tale, de nu plătesc. Eū necum spre ce aş mai arăta cătră Măria Ta cu alt jurămînt ceva, ce, cum arătăm mai sus, tot așa zicem; ce nevoia noastră vedem că nu se crede înnaintea Măriei Tale. Ce doar n'am hi nice noi cu obraz de marmure saū de hier, — că pre un hier saū pre un marmure cu atîta gloată de aținsături s'are hi sfredelit, dară inima noastră în ce chip n'are hi vătămata de atîta ponos? Ce numai pentru mare nevoie și lipsă ce ni este, și la Măria Ta n'avem credință, — pentr'aceia sîntem obiduiți; iară obrazul mieū s'a făcut mai gros decît pămîntul de atîta supărare. Ce, preste scurtă vreme, tot om nevoi și om face cum om putea, și om plăti și Măriei Tale. Pare-ni că dintru cuvînt ce-am avut la Măria Ta și într'alte părți, unde ni-am dat cuvîntul, nu ni-am scăpat. Iară numai de este ponosul Măriei Tale, și ne afli Măria Ta scăpați din cuvînt, numai pentru acești . bani, socotește-ne Măria Ta nevoia și greul, căce n'avem, — că n'am hi nice noi bucu-roși a hi în toate zilele înfrunțați și preobraziți, că ni s'a făcut greu la inimă; ce n'avem ce

face, pentru multă nevoie. Iară volnic ești Măria Ta a zice cum a hi voia Măriei Tale, că ni ești Măria Ta mai ales. Ce pentru nevoie caută-ni a auzi toate. Pentru rîndul dușmanului, scrisu-ni-aū și boiarii noștri; iară pentr'acela lucru să știi Măria Ta că, până nu se va surupa, nu va putea hi odihnă nouă. Ce iată cum împlă lucrul lui: acmu ni se pare oborîrea lui, mai apoi iară se scoală. Ce și lăsat-am de n'am vrut să mai facem cheltuială după cel rînd d'întăiū. Acmu iarășî vedem că Turcii aū început a îndemna spre acel lucru, precum știi Măria Ta. Decî și noi am dat învățatură boiarilor noștri, de vreme ce veți vedea că vine lucrul să să facă acea treabă de istov, să nu hie amăgitori, ce, numai dacă or vedea treaba istovită, atuncea, pentru banii ce s'aū juruit, să facă cum or putea, să iea cu camătă, să se plătească de asupra țerii, că bani să trimitem, nu avem. Pentru cei vo[i]nicî de cariî a cercetat Radul Aslîū, unul aū fost mărs cu boiarii acolo la Măria Ta, iară unul a fost aicea; ce cu dreptul am fost scris Măriei Tale pentru să nu se îndoiască și alții. Pentru rîndul calului, zici Măria Ta că nu poștești Măria Ta acel giugan, ce poștești unul alb carele aū spus Măriei Tale Voina că aū fost stînd al doile cal, și 'ncă să fie zis că 'ntr'un rînd aū mărs în grajd și l-aū văzut, iară al doilea rînd l-aū fost ascuns. Ce, să nu hiū creștin, ce să hiū procler, de am dat în lă-

turî vr'unul din cai, iară așa cum zice Căpitan-Pașa nu am: am un cal, Cadîr-Aga, alb, carele încă la Suceavă mi l-aū dăruit, — carele Măria Ta ar ști. Și eū zăū numai doi cai am avut acmū, de încălecam eū pre dînșii: acel alb, Cadîr-Aga, și cel sur-alb, moldovenesc, de la Comisul, ce l-am trimis Măriei Tale. Ce acmū numai cu acesta am rămas de treaba mea: am cai cîțiva în grajd, ce numai nu mi-s de treaba mea.

Gheorghe Ștefan-Vodă.

(Din Iorga, *Studii și doc.*, IV, pp. 51—4.)

XII.

O scrisoare a lui Vasile Lupu (1654).

† Io Vasilie Voivod scriem la fratele nostru, la Gheorghie ce a fost Hatman, multă sănătate. Alta, de vei vrea să [în]trebî de noi, cu ajutorul lui Dumnezeu ne aflăm cu sănătate și în pace. Venit-am și noi cărăm (*sic*) în Țarigrad, în 11 zile a lui Iunie, și cu ajutorul lui Dumnezeu și cu ruga Precistei, Măria Sa Vezirul foarte ne-aū primit cu bine, și a doua zi ne-aū împreunat cu cinstitul Împărat. Și ne-aū zis cinstitul Împărat să ședem aice la Șapte-Turnuri, unde se chiamă, și ședem acum. Iară cu mila lui Dumnezeu de la toți prietenii avem socotință [*criptograme*]. Dar să nu faci voie rea, c'am grăit cu capicheaialele Măriei Sale Craiului și

cu dumnealui Elți-Hasan-Paşa şi cu dumnealui Dzul-ficar-Aga, carele este dragomanul Măriei Sale Craiului, ca să scrie cărți la Măria Sa Craiū, pentru dumneata, şi am scris şi eu la Măria Sa Craiū, ca să te slobozească, că nu eşti nice-un vinovat: decî pare că Măria Sa Craiū te va slobozi. Dece vin' în Țara Muntenească, la dumnealui la Constantin-Vodă, că dumnealui ni este ca un fiū; dece, de acolo vei veni cu oamenii de-a dumisale aice în Țarigradu. Dece Dumnezeū este bun. Ți aş scrie şi de altele ce s'aū lucrat; ce ştiū că le vei şti. Ce n'am ce-ți scrie; numai Măria Sa Hanul a trimis pre un Agă cu noi aice la Împărăție, şi a scris foarte bine pentru noi. Dece avem nădejde de pre mila lui Dumnezeū, să nu ne lase de tot, ce să-și aducă aminte de noi. Atîta scriū, şi Dumnezeū să te scoață, iară să ne vedem unul cu altul, căce pentru păcatele noastre ne-a certat Dumnezeū. Dece numai să-î mulțămim şi să ne rugăm Sfinției Sale, — că nu ne va lăsa. Și hiî sănătos. Scris din Țarigrad, Iunie 20 zile.

Io Vasilie Voevoda.

La iubit fratele nostru Gheorghe, ce a fost Hatman, să se dea cu cinste, întru mînila dumisale.

(Din Iorga, *Studii și doc.*, V, pp. 30-1, No. XL.)

XIII.

O scrisoare a lui Constantin-Vodă Brîncoveanu (1712).

*Io Costandin Voevod, cu mila lui Dumnezeu
Domn al Țerii-Românești.*

Boiarului Domniei Mele Costandin Buzescu, sănătate. Cartea, ce ai trimis ai venit, și, ce scrii, am înțeles. Pentru bir ce ni scrii, că-ți este cu greu, și te rogi să te mai ușurăm cevași, de aceasta ni se pare că pe acești douăzeci de galbeni ești cu nepotu-tău Costandin. Însă, de se va putea, tot te vom mai ușura. Pentru nește Țiganii de la Mihaï Postelnicul Corbeanul, ce scrii, am înțeles. De care lucru dumneata zici că sînt ai dumitale, Mihaï Postelnicul zice că sînt ai lui. Ce noi prin scrisori, nefiind de față, nu putem isprăvi; făr de cît, dînd Dumnezeu să te mai scolii cevași, vei veni într'acoace, și-ți vei isprăvi. Ce, de vor fi ai dumitale, ți-i vei lua, iar, de vor fi ai lui, și-l va ținea. Numai ni pare rău de dumneata căci ne scrii că ești tot slab și neputincios. Ci, dînd Dumnezeu să te mai scolii cevași, să cam vii într'acoace, — că n'ai venit de mult. Aceasta, și fiî sănătos. *Maiu, 11 zile, anul 7220 [1712].*

Boiarului Domniei Mele Costandin Buzescul, cu sănătate să se dea.

(Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 311, n° 73 ; cu facsimile.)

TABLA CUPRINSULUI

	<u>Pag.</u>
I. Vechiul meșteșug de clădire al Romînilor . .	1
II. Ideile conducătoare din viața poporului românesc	47
III. Desvoltarea hotarului Țerii-Românești și Moldovei	89
IV. Viața sufletească a poporului român	112
V. Rostul boierimii noastre	143
VI. Farmacia în țerile romine	171
VII. Un oraș românesc: Botoșani	183

A N E X E

I. Scrisoare a lui Ștefan-cel-Mare	223
II. O scrisoare a lui Vlad Țepeș	224
III. Cuvîntarea lui Neagoe-Vodă	228
IV. Scrisoarea unui boier muntean din vremea lui Neagoe Basarab	230
V. O scrisoare a lui Petru Rareș către Brașoveni	231
VI. Testamentul Domnului muntean, apoi moldovean Petru Șchiopul	233
VII. O scrisoare a lui Mihaï Viteazul	235
VIII. Testamentul lui Radu-Vodă Șerban	237
IX. Testamentul mamei lui Mihaï Viteazul	238
X. Scrisoarea boierilor lui Radu Șerban	240
XI. Scrisoarea lui Gheorghe Ștefan	242
XII. O scrisoare a lui Vasile Lupu	246
XIII. O scrisoare a lui Constantin-Vodă	248

Prețul Lei 2,50